

Adam Mickiewicz University, Poznań
Institute of Prehistory

“Trzciniec” —
cultural system
or interkultural process?

Edited by
Aleksander Kośko
Janusz Czebreszuk

Wydawnictwo Poznańskie
Poznań 1998

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Prahistorii

„Trzciniac” — system kulturowy czy interkulturowy proces?

pod redakcją
Aleksandra Koško
Janusza Czebreszuka

Wydawnictwo Poznańskie
Poznań 1998

JANUSZ CZEBRESZUK

Trzciniec — koniec pewnej tradycji

Zamiast uwag wstępnych: krytyka pojęcia „kultura trzciniecka”

Tradycyjna definicja kultury archeologicznej odwołuje się do charakterystyk taksonomicznych wytworów materialnych, a konkretnie opiera się na powtarzalności określonego zestawu cech na danym terytorium w ściśle zarysowanym okresie (por. przegląd definicji, Pałubicka, Tabaczyński 1986:58).

Definicja „fenomenu trzcinieckiego”, którego powszechnie przyjmowany model powstał pod przemożnym wpływem Aleksandra Gardawskiego (1959, por. ogólne rozważania: Gardawski 1959: 10), najbliższa jest „teorii cegiełek kulturowych” (*cultural brick theory*) wg Davida L. Clarke’a (Clarke 1968: 246 i n.). Śledząc literaturę, można stwierdzić, iż na „cegiełkę trzciniecką” składają się następujące cechy: w technologii — domieszka gruboziarnistego tłuczni kamionnego, w morfologii — duży, esowatoprofilowy i smukły garnek o stosunkowo małym dnie, w mikromorfologii — skośnie ścięte, pogrubione i wywinięte na zewnątrz krawędzie wylewów oraz w zdobnictwie — zazwyczaj pojedyncze listwy plastyczne na przejściu szyjki w brzusiec. Powszechnie przyjmowany jest też pogląd, iż cechy powyżej przedstawione mają najbardziej „trzciniecki” charakter, jeżeli występują jednocześnie na tym samym naczyniu. Duży, esowatoprofilowy garnek o stosunkowo małym dnie, ze skośnie ściętą, wygiętą na zewnątrz i pogrubioną krawędzią wylewu, zdobiony jedną listwą plastyczną na zejściu szyjki z brzuścem i wykonany z gliny zawierającej dużą ilość gruboziarnistego tłuczni kamionnego, pozostaje więc „**trzcinieckim**” **typem idealnym**, dodajmy tu od razu: jedynym „trzcinieckim” typem idealnym. Jak widzimy, daleko tu od owej klasycznej definicji kultury archeologicznej. Niestety, nie jest to jeszcze koniec pozbywania się pewnych złudzeń.

Bardzo pouczające w tym względzie były dociekania Wojciecha Blajera (1987a). Wykonał on szereg prac porządkujących źródłoznawstwo „trzcinieckie”, a ich wyniki przedstawił w formie kartogramów obrazują-

cych dyspersję cech obrządku pogrzebowego (Blajer 1987a, mapa 3), jak również niektórych cech ceramiki i wytworów metalowych (Blajer 1987a, mapa 4). Ponadto określił też zasięg ceramiki zdobionej listwami plastycznymi. Wojciech Blajer nie wyciągnął jednakże z własnych ustaleń wniosków dotyczących zasadności wydzielenia jednostki zwanej „kulturą trzciniecką”. A trzeba tu podkreślić z naciskiem, iż amunicja, jaką zebrał w cytowanej pracy, byłaby rzeczywiście wielkiego kalibru. Wnioski z jego dociekań są bowiem następujące.

Po pierwsze: jedynym taksonomicznym wyznacznikiem terytorium „trzcinieckiego” jest ceramika zdobiona listwą plastyczną.

Po drugie: zarówno inne cechy ceramiki, wyroby krzemienne i niesłychanie rzadkie przedmioty metalowe, jak też zasady organizacji osadnictwa oraz obrządek pogrzebowy, rysują na obszarach „ekumeny trzcinieckiej” mozaikę bardziej użyteczną do ujawniania regionalnych różnicowań niż dla poszukiwań jakiegoś jednolitego układu ponadregionalnych powiązań.

Nasuwa się więc w tym miejscu pytanie, które zadałem już w 1996 roku: jak jest to możliwe, że idea, w żadnym wymiarze nie spełniająca podstawowych wymogów stawianych przez klasyczną taksonomię archeologiczną wobec kategorii kultury archeologicznej, przez tyle lat za coś takiego jest uznawana (Czebreszuk 1996:155)?

Historia badań nad „fenomenem trzcinieckim” w Polsce może bowiem w kontekście powyższych uwag być uznana za fascynujący przykład znaczenia jednostki w procesie kształtowania się prawomocności wiedzy w danej dziedzinie. Aleksander Gardawski — twórca krytykowanego „modelu trzcinieckiego” — musiał być zatem osobą o niezwyklej sile przekonywania. Stworzył on model na tyle bogaty źródłowo, sugestywny taksonomicznie i perswazyjny interpretacyjnie, że jego czar rozciąga się do dziś, dawno już przekroczył granice Polski i na dobre zdomowił się we wszelkich ujęciach syntetyzujących (np. Sherratt 1994: 247).

Osobiście należą jednakże do pokolenia, które nie tylko pod względem upływu czasu dzieli od Aleksandra Gardawskiego znaczna odległość. W poznańskim środowisku archeologicznym za sprawą Aleksandra Koško (por. najszerza prezentacja: Koško 1979) pewien dystans do koncepcji wzmiankowanego badacza był normą. Ponadto piszę te słowa ponad 10 lat po opublikowaniu dociekań Wojciecha Blajera, moim zdaniem niedocenianych przez całe środowisko, łącznie z ich autorem i *last but not least*: nie miałem szansy zetknąć się z Aleksandrem Gardawskim osobiście, co jest czynnikiem o tyle istotnym, iż często bezpośredni dyskurs pozostawia głębszy ślad niż obcowanie z tekstem pisany.

Aktualnie mija już 40 lat od opublikowania klasycznej pracy tego autora (Gardawskiego 1959), dużo się więc zmieniło w archeologii. Najbardziej obiektywna część jego spuścizny: baza źródłowa, charakteryzuje się przecież kumulatywnością, jest dziś więc wielokrotnie większa niż w latach pięćdziesiątych, o czym świadczyć może chociażby zawartość niniejszego tomu. Także taksonomia Aleksandra Gardawskiego, nawet wśród zwolenników jego koncepcji, przestała być uznawana za obowiązujący kanon (por. Miśkiewicz 1978; Blajer 1987a; Górski 1991b; Taras 1995). Natomiast interpretacja społeczno-historyczna, ujęta w ramy marksistowskiego schematu, więcej mówi o latach pięćdziesiątych naszego stulecia w Europie Środkowej niż o kulturze w początkach epoki brązu.

Ze swej strony proponuję spojrzenie na „fenomen trzciniecki” z rozległej perspektywy czasowej i przestrzennej, opozycyjnej względem modelu Aleksandra Gardawskiego zwłaszcza na poziomie szeroko pojmowanej taksonomii archeologicznej. W obrębie problematyki trzcinieckiej można bowiem wyróżnić jej dwa podstawowe poziomy: **interregionalnych podobieństw i regionalnych specyfik**. Podstawą istnienia takiej jednostki taksonomicznej jak kultura czy horyzont „trzciniecki” jest utrzymujące się pośród archeologów środkowoeuropejskich przekonanie o istnieniu jakiejś formy tych pierwszych. Badania Wojciecha Blajera (1987a) i moje własne próby (1996) wykazały jednak, że liczba cech interregionalnie „trzcinieckich” jest znikoma, a mówiąc ściślej — nie ma ani jednej cechy, która mogłaby być uznana za wyłącznie „trzciniecką” dla całego obszaru, jaki jest jej przypisywany. Ostrza krytyki nie wytrzymuje nawet owa jedyna cecha „trzciniecka” wg Wojciecha Blajera: naczynia zdobione listwą plastyczną. Jej banalność taksonomiczna nie potrzebuje szerszych uzasadnień. Z dalszych prowadzonych tu rozważań wynikać też będzie jasno, iż zaproponowana przez cytowanego badacza zachodnia granica rozprzestrzenienia naczyń z listwami plastycznymi nie ma źródłowego uzasadnienia: na zachód od niej przytoczyć można wiele przykładów występowania tego rodzaju zdobnictwa w początkach epoki brązu (por. uwagi ni-

żej). Powtórzmy więc: nie ma ani jednej cechy „ogólnotrzcinięckiej”.

Nie ulega zatem kwestii, iż odejście w definiowaniu „kultury trzcinieckiej” od *cultural brick theory* jest bezwzględnie koniecznością. Sprawą do dyskusji pozostaje jednakże głębia i zasięg postulowanej reformy.

Wypowiedziany powyżej radykalny sąd taksonomiczny nie powinien być mimo wszystko uznawany za równoznaczny z odrzuceniem całej dotychczasowej spuścizny związanej z „fenomenem trzcinieckim”, także tej autorstwa Aleksandra Gardawskiego. Nie można bowiem podważyć istnienia niewielkiej grupy cech, które w różnych wzajemnych układach oraz w odmiennych regionalnie kontekstach pojawiają się na całym obszarze uznawanym za „trzciniecki”. Wspomiana grupa cech ogranicza się przede wszystkim do formy dużego, esowatoprofilowego garnka, o stosunkowo niewielkim dnie, najczęściej (bo nie zawsze) zdobionego tylko listwą plastyczną u zbiegu szyjki i brzuśca, oraz w mniejszym stopniu do skośnie ściętych i poszerzonych krawędzi wylewów, jak również do specyficznej technologii produkcji naczyń (opartej na domieszce grubego tłucznia kamiennego).

Godna zastanowienia jest jednakże regionalna różnorodność kontekstów, w jakich pojawiają się rzeczonoce cechy. Już sam Aleksander Gardawski podkreślał ów fakt, jego zdaniem odzwierciedlający zazwyczaj znaczenie ugrupowań starszych chronologicznie (Gardawski 1959: 111–129). Zaslugą Wojciecha Blajera jest z kolei obserwacja, iż w ramy owych lokalnych specyfik wchodzi tak podstawowa sfera kultury jak obrządek pogrzebowy (Blajer 1987a). Z podobną sytuacją mamy zapewne do czynienia w kwestii systemów osadniczych i sposobów pozyskiwania żywności (por. dwa przykłady: lessowy-małopolski — Górski, Kadrow 1996 i kujawski — Makarowicz 1998c).

Powyższy stan rzeczy rodzi więc uzasadnione wątpliwości co do możliwości stosowania pojęcia kultury archeologicznej w odniesieniu do „Trzcinca” jako całości pojmowanej nawet nie tak skrajnie jak w ramach *cultural brick theory*. Weźmy pod uwagę definicję postulującą na płaszczyźnie taksonomicznej potrzebę istnienia zespołów zbieżnych cech (por. cykl stylistyk ceramicznych — Koško 1979: 12, przypis 41) wzajemnie ze sobą powiązanych i skorelowanych z podobieństwami w obrządku pogrzebowym, regułami osadniczymi czy pozyskiwaniem żywności. Dla „cyklu stylistyk trzcinieckich” nie potrafimy jednak zaprezentować jednolitego obrazu innych, o wiele istotniejszych płaszczyzn kultury, jak chociażby wspomniany obrządek pogrzebowy czy system osadniczy. Konieczne wydaje się więc odejście od określania „fenomenu trzcinieckiego” w kategoriach kultury archeologicznej.

Pakiet trzciniecki — alternatywa interpretacyjna

Chciałbym w tym miejscu zaproponować, by do nazwania zespołu cech interregionalnie trzcinieckich użył pojęcia **pakietu** (konkretnie **pakietu trzcinieckiego**), w nawiązaniu do znanego z literatury pojęcia pakietu pucharowego, zaproponowanego przez Colina Burgessa w 1976 roku do wyjaśnienia fenomenu pucharów dzwonołatych (PDZ). W moim przekonaniu wspomniane pojęcie w sposób lepszy, zarówno od terminu „kultura”, jak i „horyzont”, oddaje specyfikę badanego fenomenu.

Zaproponowana przez cytowanego autora definicja pakietu (konkretnie pucharowego) miała następujące brzmienie: *„This (tzn. fenomen pucharowy — J. Cz.) would see Beakers as something extra-cultural, connected with some sort of activity which was taken up by societies throughout Europe. Together with the artefacts with which they are regularly associated they could be said to form a ‘Beaker package’, which would be merely the outward manifestation of whatever international phenomenon is involved.”* (Burgess 1976: 309). Pakiet (pucharowy) byłby więc pojmowany *„... as part of an artefact assemblage rather than a cultural assemblage... it represents no more than a fashion.”* (Burgess 1976: 310). Definicja ta, niezmiernie inspirująca archeologicznie, posiada jednak dość ogólnikowy charakter.

Dla uporządkowania dalszego wywodu warto będzie w tym miejscu skonkretyzować definicję pakietu kulturowego poprzez wymienienie jego cech podstawowych.

1. Określenie jakiegoś zjawiska mianem pakietu nie przesądza jednoznacznie jego charakteru kulturowego (jak wiele kategorii archeologicznych pakiet nie konotuje jednej i tylko jednej cechy kultury żywej); w takim sensie pojęcie pakietu odnosi się do formy, a nie treści danego zjawiska.
2. Pakiet posiada charakter wąskozakresowy kulturowo, tzn. dotyczący jednego zwyczaju, instytucji czy podpopulacji w danej grupie kulturowej; pozostałe elementy danej kultury nie ulegają radykalnej modyfikacji z chwilą pojawienia się pakietu.
3. Zespół cech składających się na dany pakiet musiał być istotnie waloryzowany kulturowo, na co wskazują rozległe geograficznie zasięgi poszczególnych pakietów.
4. Możliwe jest znalezienie miejsca (regionu), gdzie powstał dany pakiet.
5. Pakiet podlega rozprzestrzenieniu, mechanizm którego oparty jest przede wszystkim na kontakcie kulturowym; szerzy się więc wśród społeczności w jakiś sposób będących w kontakcie, tzn. jego drogi ekspansji ujawniają tradycyjne kanały kontaktu kulturowego; dopiero w drugiej kolejności mogą być uznawane za kreujące nowe przestrzenne relacje.

6. Jest to zjawisko dynamiczne taksonomicznie (formalnie), a zapewne i kulturowo (treściowo) — zmienia się z regionu na region: dany pakiet kulturowy w poszczególnych regionach jest podobny, ale nigdy taki sam.

7. Końcowym etapem badań danego pakietu powinna być interpretacja jego charakteru kulturowego, tzn. odpowiedź na pytanie: jaką cechą kultury ujawnia dany pakiet?

Wracając następnie do pakietu trzcinieckiego, należy jednakże stwierdzić relatywne jego ubóstwo względem poprzedzającego go pakietu pucharowego, zarówno w liczebności składających się nań cech, jak i w ich bogactwie formalnym.

Omówię pokrótce te trzy, wymienione wyżej elementy pakietu trzcinieckiego, zaczynając od „technologii trzcinieckiej” oraz skośnie ściętych i poszerzonych krawędzi wylewów, a kończąc na formie „garnka trzcinieckiego”.

Pojęcie „technologii trzcinieckiej” jest znane zwłaszcza w literaturze polskiej (Gardawski 1959: 90; Miśkiewicz 1978: 176). Konotuje ono sposób produkcji naczyń oparty na domieszce bardzo grubego tłuczni kamiennego w naczyniach grubościennych z powierzchniami gładzonymi twardym gładzikiem i z wystającą na powierzchnię ową grubą domieszką, co powoduje liczne spękania wokół takich miejsc. Jest kilka potencjalnych źródeł, z których mogła ona pochodzić. Na jedno z nich, mianowicie na kulturę amfor kulistych (KAK), zwrócił uwagę w latach siedemdziesiątych Aleksander Koško (Koško 1979; Czerniak, Koško 1980: 259). Dla kujawskiego „Trzcińca” geneza amforowa pozostaje nadal najbardziej prawdopodobna (Czebreszuk 1996: 158; Makarowicz 1998c).

Następne z nich ukazuje potencjalne znaczenie tradycji kultury ceramiki grzebykowej, która pod koniec neolitu rozszerza swój zasięg na południe aż po tereny współczesnej północnej Białorusi. Jedną z cech charakteryzujących ceramikę tej kultury jest technologia oparta na grubościennym tłuczniu granitowym oraz krzemienym (Крывальцевич 1991; Krywalczewicz 1997; Czebreszuk 1996: 158).

Ostatnią tradycją, która może być brana pod uwagę w poszukiwaniach genezy technologii trzcinieckiej, jest kultura grobów jednostkowych (KGJ). Dopiero w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych udało się zgromadzić więcej informacji o osadowej ceramice tego ugrupowania. Okazało się wówczas, że istnieją wyraźne różnice w technologii wytwarzania naczyń osadowych i grobowych. Te pierwsze, zwłaszcza naczynia dużych rozmiarów, wytwarzane były najczęściej w technologii opartej na gruboziarnistym tłuczniu kamiennym (Stegen 1954; Liversage 1987; Mertens 1998, w tym tomie).

W sumie można jednak powiedzieć, iż niezależnie od tego, które z wymienionych ugrupowań odegrało zasadniczą rolę w powstaniu „technologii trzciniec-

kiej”, jedno jest aktualnie jasne: „trzcinięcka” tradycja technologii ceramiki na wyraźnie północne (niżowe) korzenie.

Dla poznania genezy rozszerzonych i skośnie ściętych krawędzi wylewów najpełniejszym zestawem informacji dysponujemy aktualnie z terenów dorzecza Prypeci. Dzięki badaniom Mikołaja Krywolcewicza zarejestrowany tam został pełen ciąg przekształceń stylistycznych krawędzi wylewów, od kultury środkowodnieprzańskiej do lokalnych odmian tradycji trzcinięckiej, polegający m.in. na pojawieniu się początkowo poszerzonych krawędzi. Na końcu wspomnianego ciągu znajdują się klasycznie „trzcinięckie”, poszerzone krawędzie ze skośnym ścięciem (Кривальцевич 1991, ryc. 57: 10, 17; 58: 1; Czembreszuk 1996: 158).

Najistotniejsze zagadnienie w problematyce analizy genetycznej poszczególnych cech pakietu trzcinięckiego stanowi forma „garnka trzcinięckiego”. Ostatnio podniesiono jej związki z tradycją kultury grobów jednostkowych i pucharów dzwonowatych (Czembreszuk 1996: 157). W literaturze niemieckiej z zagadnieniem tym jest ściśle powiązany problem tzw. *Riesenbecher*, który wymaga szerszego omówienia.

Riesenbecher — dygresja merytoryczna

Pojęcie to zostało wprowadzone do literatury przez Karla H. Jacob-Friesena (1939). Dopiero jednak Kurt Stegen zdefiniował tę formę, a jego definicja stała się punktem wyjścia dla prac podjętych przez wielu badaczy niemieckich (Struve 1955: 132–133; Uenze 1961; Harck 1971/72; Lichardus 1979/80; Nelson 1988: 161–173; Moser 1994; Mertens 1996 oraz Mertens 1998, w tym tomie). Wg Kurta Stegena *Riesenbecher* „sind alle von einer groben Machart (wandstärke bis zu 2 cm), der Ton ist oft sehr stark mit kleinen Steinchen durchsetzt. Die Größe schwankt zwischen 30 und 50–55 cm (...). Ein Besonders charakteristisches gemeinsames Kennzeichen aller Riesenbecher ist der winzig kleine Boden. (...) Die Form des Riesenbeckers wird durch das S-förmige Profil in seiner ganzen Variationsbreite bestimmt. (...) Der Hauptanteil an der Variierung des S-Profiles, die bei den kleinen Beckern auf die mannigfachste Art. erreicht wird, kommt beim Riesenbecher der Gestaltung des Randes (w polskim nazewnictwie: szyjka — J. C.) zu. In allen Fällen handelt es sich um einen kurzen, meist scharf abgesetzten Rand, der steil (...) bis trichterförmig (...) sein kann. Die Nabe Stelle zwischen Rand und Körper wird oft durch einen Wurst oder Wellenleiste betont (...)” (Stegen 1954: 280–281). Dokładnego przeglądu zarówno historii badań, jak i aktualnego stanu poznania dokonali ostatnio Andreas Moser (Moser 1994: 3–5) i Kathrin Mertens (Mertens 1996 oraz Mertens 1998, w tym tomie). W tym miejscu skupię się więc na pod-

sumowaniu zagadnień istotnych z punktu widzenia interesującej nas problematyki.

Pod względem typologicznym formy zaliczone do *Riesenbecher* w wyściowej definicji aktualnie dzielone są na dwie podstawowe kategorie: naczynia z całą powierzchnią zdobioną, zwane *potbeker* (holenderskie pojęcie przejęte w literaturze niemieckiej, por. główne źródło: Lehmann 1965, Lanting 1973) oraz właściwe *Riesenbecher*, bezzdobne lub z elementem plastycznym na przejściu szyjki w brzusec (jedna lub dwie listwy plastyczne, ewentualnie kilka imaczy rozmieszczonych symetrycznie na obwodzie).

Potbeker dzielone zostały ogólnie przez L.Th. Lehmann na dwa podstawowe typy w oparciu o kryterium profilu naczynia (Lehmann 1965). Wydzielił on formy o wyraźnie zaznaczonym przejściu szyjki i brzuśca (tzw. *neck potbekers*) oraz formy o łagodnie esowatym profilu, które podzielił na dwie odmiany: *trumpet potbekers* i *belted potbekers* (Lehmann 1965:5). *Potbekers* w całości wiązane są z tradycją PDZ, i to zarówno z etapem pucharów typu Maritime, jak i Veluwe (Lehmann 1965: 5; Lanting 1973).

Wśród *Riesenbecher* wydziela się aktualnie pięć podstawowych typów: (a) bezzdobne, (b) z kilkoma poziomymi liniami rytmu na przejściu szyjki w brzusec, (c) z listwą plastyczną dołkowaną faliście palcem, (d) z prostą listwą plastyczną pojedynczą lub podwójną oraz (e) z rzędem imaczy (guzków), por. najpełniejszy przegląd: Moser 1994; Mertens 1996.

Biorąc za podstawę dane porównawcze oraz informacje o kontekstach występowania poszczególnych typów *Riesenbecher*, należy postulować dla każdego z wyżej wymienionych typów nieco odmienną pozycję kulturowo-genetyczną.

Dzięki postępowi badań nad osadowym aspektem kultury ceramiki sznurowej (KCSZ) w Europie Środkowej odmiana z listwą plastyczną dołkowaną faliście palcem (typ c) może być aktualnie datowana na początkowe fazy rozwoju KCSZ, obejmujące na pewno horyzont ogólnoeuropejski (A), a zapewne cały etap starsznurowy. Omawiany typ dużych naczyń (zasobowych) jest aktualnie uznawany za podstawowy wyróżnik najstarszych osadowych materiałów KCSZ (Buchvaldek 1986; Liversage 1987: 120–121; Czembreszuk 1996: 82; Wolf 1997).

Bezzdobne *Riesenbecher* (typ a) nie posiadają tak jednoznacznych konotacji kulturowo-chronologicznych. Zasadnicze znaczenie odgrywają tu konteksty ich występowania, jak chociażby: urny na cmentarzysku ciałopalnym KGJ (np. Sande w Hamburg-Lohbrügge, Schwantes 1936: 79 i n.), współwystępowanie w znaleziskach zwartych z toporem typu K (Mannhagen, Kreis Lauenburg, Kersten 1966: 77 i n.). Znajdują się one też w megalitach, zazwyczaj w najmłodszych stratygraficznie pozycjach (np. Oldendorf Kreis Lüneburg, Körmer, Laux 1980: 173). Istotne znaczenie posiadają cechy

zdobnictwa licznych naczyń z cytowanego już cmentarzyska w Sande, mianowicie wątki strefowe wykonane w technice radełkowej (Schindler 1960, Taf. 87: 4–6), nawiązujące do tradycji PDZ. Powyższe obserwacje stanowią podstawę do zaliczenia bezzłobnej odmiany *Riesenbecher* do rozwiniętych etapów KGJ oraz początków tzw. okresu sztyletowego (w nomenklaturze duńskiej LN I), tzn. etapu PDZ.

Riesenbecher z rzędem imaczy (typ e), określone przez Ole Harcka jako typ Hitzacker (Harck 1971/72), zostały przez niego powiązane z tradycją unietycką (KU). Ostatnio pojawiły się w literaturze wyczerpujące opracowania Bernda Zicha dotyczące północno-zachodniego pogranicza KU (Zich 1986) oraz całej północnej strefy tej kultury (Zich 1996), które jednakże pomijają problematykę *Riesenbecher*. Jedynie przy omawianiu typu 20C naczyń zasobowych cytowany autor widzi dla tej formy podobieństwo z *Riesenbecher* typu *Hitzacker* (Zich 1996: 187, przypis 665). Problem genezy ceramiki z imaczami nie jest prosty, niemniej jednak nie ulega kwestii, iż na omawianych terenach rzeczony formy pochodzą z tego samego czasu co znaleziska starounietyckie. Ponadto znalezisko grobowe z Frauenmark, Kreis Parchim (Jacobs 1991: 53 oraz Taf. 26: 26, 27) oraz z Lanz, Kreis Ludwigslust (Jacobs 1991: 57 oraz Taf. 27: 14–17) wskazują na współczesność omawianego typu z etapem występowania cech PDZ.

Typ zdobiony kilkoma poziomymi liniami rytmami (typ b) został określony przez Hildegarde Nelson jako typ 3 (Nelson 1988: 162). W Laave Kreis Hagenow stan. 1 (Jacobs 1991: 56) dwa naczynia zdobione w ten sposób zostały znalezione wraz z egzemplarzem odmiany bliskiej *potbeker*, co świadczy o równoczesnym występowaniu omawianego typu z PDZ. Natomiast badania Erwina Strahla wykazują, iż zdobnictwo wielokrotnych linii rytmicznych znane jest w międzyrzeczu dolnej Łaby i Wezery przez cały okres rozwoju KGJ (Strahl 1990, cz. 1, s. 204).

Najbardziej interesujący nas typ (typ d) z jedną listwą (ewentualnie z dwiema) plastyczną omówiony zostanie szerzej, odrębnie dla poszczególnych regionów zachodniej strefy Niżu Europejskiego. Zanim jednak przejdę do prezentacji szczegółowych, chciałbym przedstawić jedną refleksję źródłową. Po ogólnym przeglądzie materiałów archeologicznych w magazynach muzeów północnoniemieckich i duńskich jestem przekonany, iż znana z literatury liczba naczyń z listwami plastycznymi jest wyraźnie zaniżona. Często bowiem publikuje się rycinę jednego fragmentu z listwą plastyczną (zwłaszcza w materiałach typu osadowego), podczas gdy ten typ zdobnictwa ma znacznie większą frekwencję na danym stanowisku.

1. Niemcy północno-zachodnie (Dolna Saksonia i Szleswik-Holsztyn), rycina 1

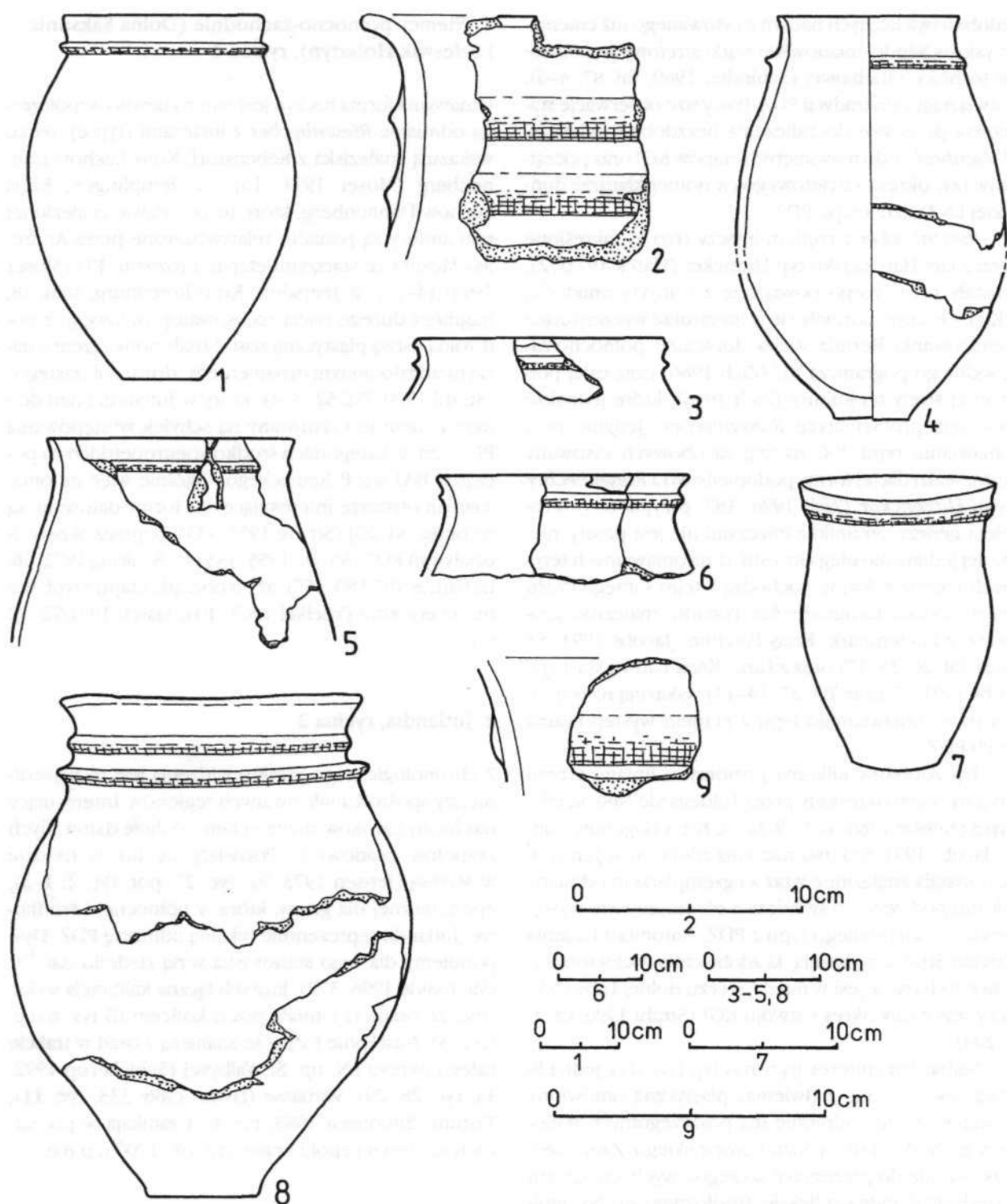
Omawiana forma naczyń jest tam na pewno współczesna odmianie *Riesenbecher* z imaczami (typ e), na co wskazują znaleziska z Rebenstorf, Kreis Lüchow-Dannenberg (Moser 1994: 16) i z Templingen, Kreis Lüchow-Dannenberg, które na podstawie znalezionej tam amfory są ponadto relatywizowane przez Andreasa Mosera ze starszymi etapami rozwoju KU (Moser 1994: 14–15). W Jeersdorf, Kreis Rotenburg, stan. 18, fragment dużego naczynia esowatoprofilowego z podwójną listwą plastyczną został znaleziony razem z naczyniem zdobionym ornamentem „druku kolczastego” (Strahl 1990, Taf. 52: 3–4), który w Jutlandii i nad dolnym Renem jest datowany na schyłek występowania PDZ, tzn. w kategoriach środkowoeuropejskich na początek BA1 wg P. Reineckego. Ogólnie więc na omawianym obszarze interesujące nas formy datowane są na okres od KGJ (Struve 1955: 133), poprzez okres oddziaływań PDZ (Struve 1955: 133 i n.; Schirinig 1972: 66; Lichardus 1979/80: 357), aż po początki etapu z wpływami unietyckimi (Voelkel 1963: 104; Harck 1971/72: 22 i n.).

2. Jutlandia, rycina 2

Z chronologicznego punktu widzenia jest to najistotniejszy spośród analizowanych regionów. Interesujące nas formy garnków znane są tam z dobrze datowanych zespołów osadowych. Pojawiają się już w osadzie w Myrhøj (Jensen 1973: 92, ryc. 27, por. ryc. 2: 1–2), eponimicznej dla grupy, która w północnej i środkowej Jutlandii reprezentuje lokalną odmianę PDZ. Dysponujemy dla tego stanowiska serią siedmiu dat ^{14}C (Vandkilde 1996: 372), których łączna kalibracja wykazuje, że osada ta istniała przed końcem III tys. p.n.e. (ryc. 3). Następnie formy te znane są z osad w trakcie całego okresu LN, np. St. Valbyvej (Schiellerup 1992: 44, ryc. 28, 29), Vorbasse (Hvass 1986: 333, ryc. 11), Tåstum (Simonsen 1983, ryc. 6) i zanikają w początkach tamtejszej epoki brązu, tzn. ok. 1700 r. p.n.e.

3. Północno-wschodnie Niemcy (Meklemburgia, Pomorze Przednie i Brandenburgia), rycina 4

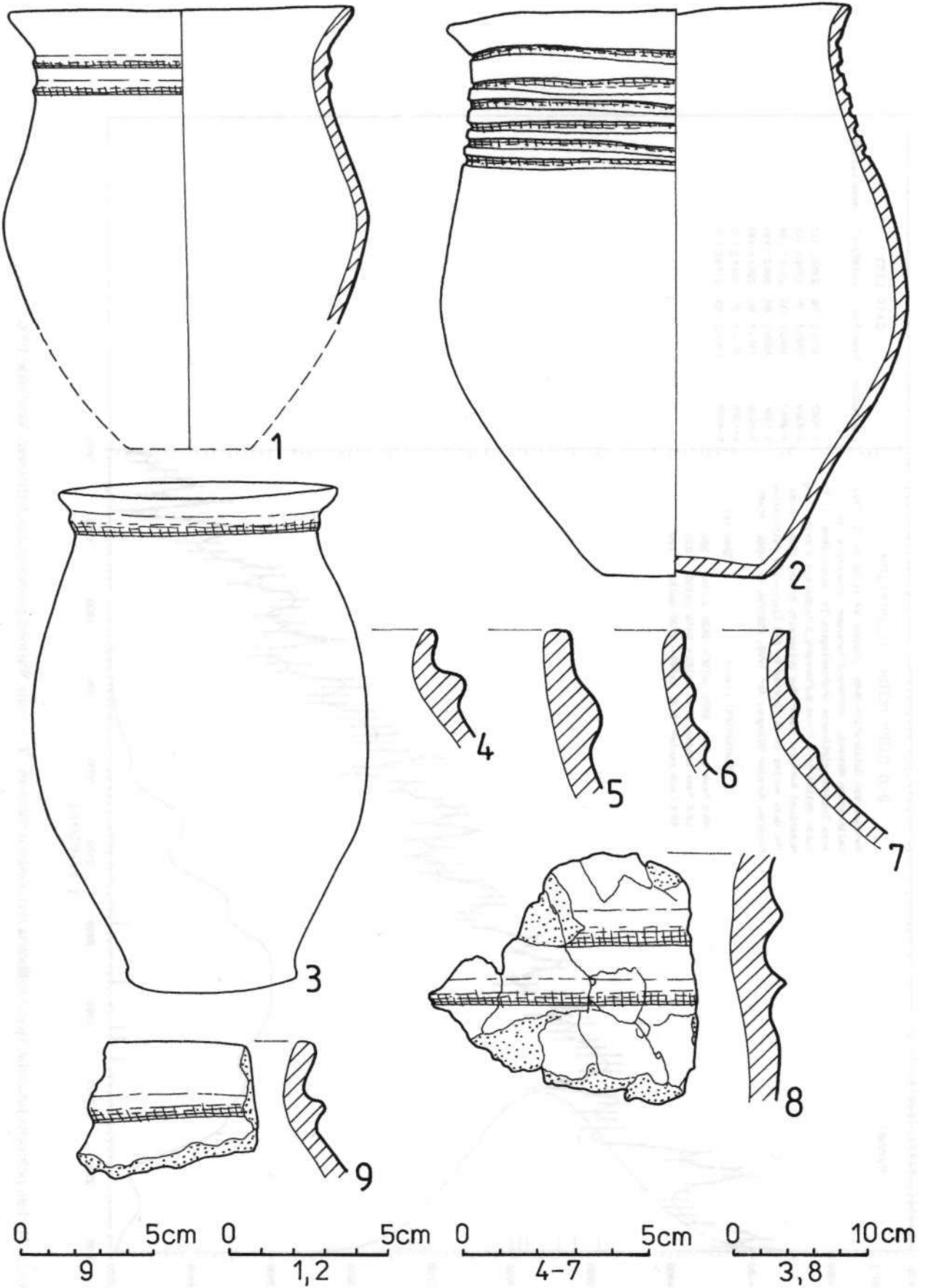
Jest to obszar, dla którego stan badań jest stosunkowo najslabiej rozwinięty, co zyskuje swoje odzwierciedlenie w stopniu opublikowania źródeł. Podstawowe w tym względzie znaczenie posiada praca Jörna Jacobsa, który podaje szereg przykładów interesujących nas form (Jacobs 1991, Taf. 20: 8, 11, 12; Taf. 27: 17; Taf. 28: 30; Taf. 30: 11) i datuje je generalnie na cały okres rozwoju KGJ.

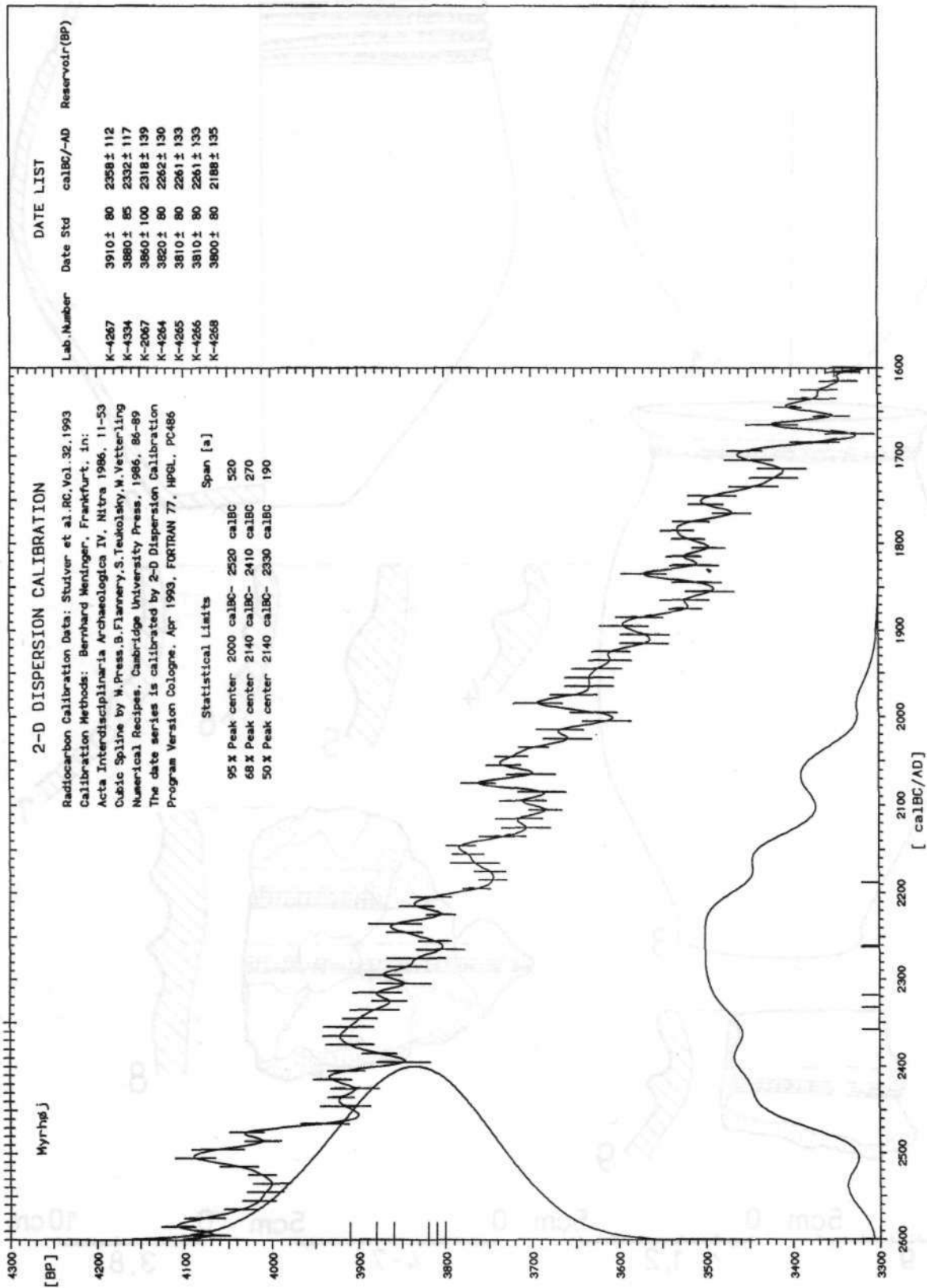
Ryc. 1. Wybrane przykłady *Riesenspeicher* typu „d” z Dolnej Saksonii i Szleswig-Holsztyna. 1 — Rebenstorf, Kreis Lüchow-Dannenberg (Moser 1994, Abb. 2: 5), 2 — Jeersdorf, Kreis Rotenburg, stan. 18 (Strahl 1990, Taf. 52: 4), 3–5 — Hitzacker, Landkreis Lüchow-Dannenberg (Moser 1984, Abb. 2: 1–3), 6 — Borgdorf, Kreis Rendsburg (Struve 1955, Taf. 24: 1), 7 — Hannover, Groß Buchholz (Struve 1955, Taf. 24: 5), 8 — Gross-Holzhausen, Kreis Osterburg (Moser 1994, Abb. 3: 2), 9 — Elstorf, Kreis Harburg (Strahl 1990, Taf. 19: 12)

Przeprowadzony powyżej przegląd prowadzi do kilku wniosków. Najważniejszy dotyczy zasadności dalszego użytkowania pojęcia *Riesenspeicher* w ramach dotychczasowej formuły typologicznej. W świetle powyższych uwag nie posiada ona uzasadnienia. Poszczególne typy *Riesenspeicher* wiążą się bowiem z różnymi

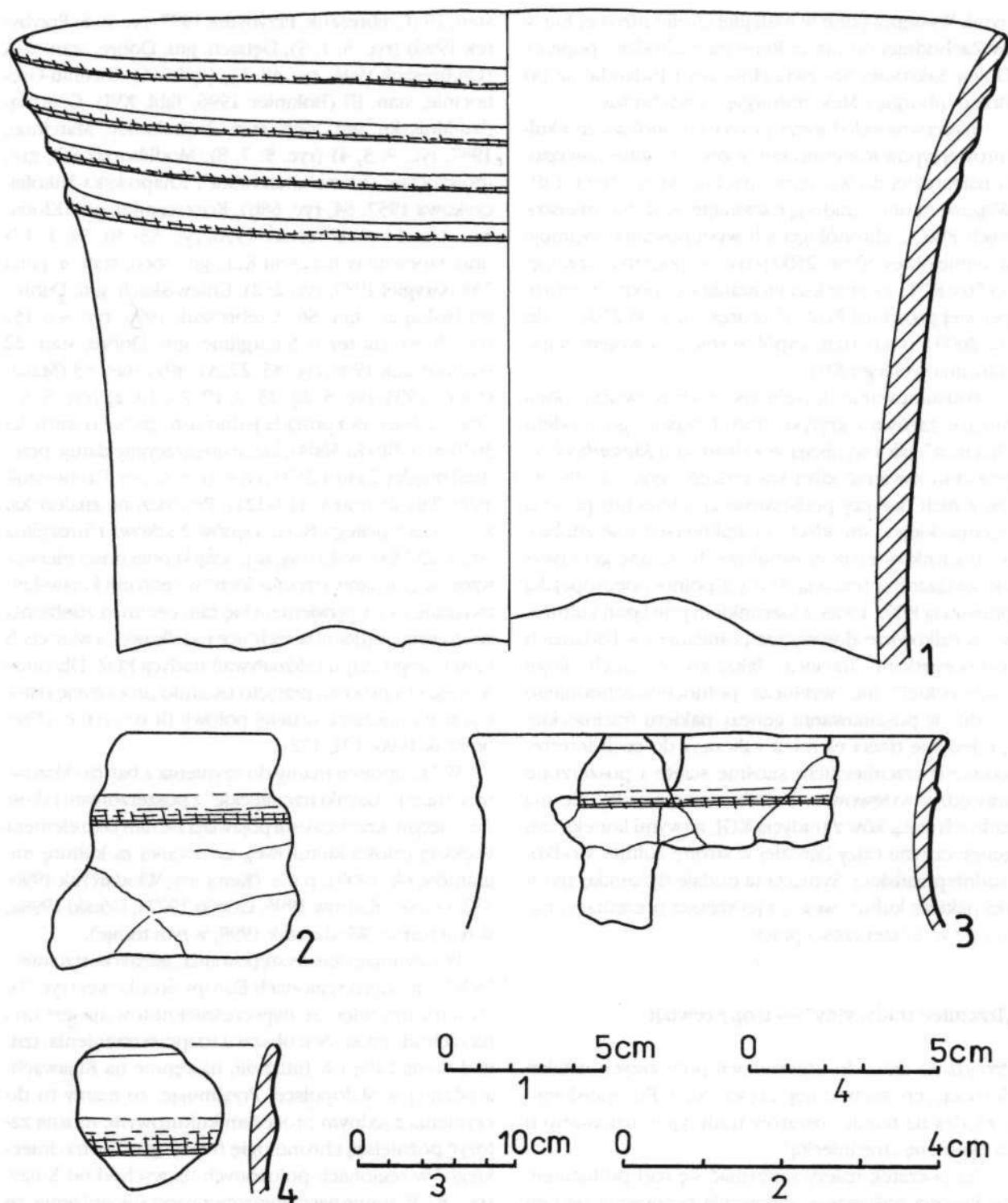
tradycjami kulturowymi oraz mają odmienną pozycję chronologiczną (od horyzontu A KCSZ, poprzez KGJ i PDZ aż po etap oddziaływań KU, a więc od ok. 2900/2800 p.n.e. do początków II tys. p.n.e.). Nie znaczy to jednak, iż należałoby całkowicie poniechać wydzielenia tej kategorii wytworów, czemu w literaturze nie-

2. Wybrane przykłady *Riesenebecher* typu „b” i „d” z terenów Danii. 1-2 — Myrhøj (Jensen 1973, Fig.27 i 40), 3 — Sebberup (Glob 1952:70), 4-7 Tåstum (Simonsen 1983, Fig.6), 8 — St. Valbyvej (Schiellerup 1992, Fig.28), 9 — Vorbasse (Hvass 1986, Fig.11)

Ryc. 3. Myrthøj, północna Jutlandia, łączna kalibracja serii siedmiu datowań ¹⁴C z osady. Wartości poszczególnych datowań: Vandkilde 1996

Ryc. 4. Wybrane przykłady *Riesenebecher* typu „b” i „d” z terenu Niemiec północno-wschodnich. 1 — Lanz (Jacobs 1991, Taf. 27: 17), 2 — Settin (Jacobs 1991, Taf. 20: 12), 3 — Rothenklempenow (Jacobs 1991, Taf. 38: 30), 4 — Grünhof (Jacobs 1991, Taf. 30: 11)

mieckiej ostatnio dał wyraz Erwin Strahl (1990). Nie wyodrębnia on *Riesenebecher* jako osobnej kategorii typologicznej (Strahl 1990, cz. 1, s. 56–57) i stwierdza, że dotychczas błędnie zaliczano do niej ceramikę osadową z różnych faz KGJ (Strahl 1990: 204). Wskazana byłaby raczej bardziej ścisła definicja *Riesenebecher*, obejmująca tylko te jego odmiany, które wiążą się głównie z jednym etapem pradziejów (okres rozwoju KGJ

i LN) oraz z podobnym układem genetycznym (KGJ, PDZ, ew. oddziaływania KU). Biorąc powyższe pod uwagę, proponuję, by miano *Riesenebecher* zachować jedynie dla typów „a”, „b”, „d” i „e”.

Drugi wniosek związany jest z zagadnieniem rozprzestrzenienia odmian *Riesenebecher* najbardziej nas interesujących: (typ b) — z wielokrotnymi liniami rytymi oraz (typ d) z jedną lub dwiema listwami plastycz-

nymi. Występują one w rozległej strefie niżowej Europy Zachodniej od ujścia Renu na zachodzie, poprzez Dolną Saksonię, Szlezwik-Holsztyn i Jutlandię aż po Brandenburgię i Meklemburgię na wschodzie.

Trzeci wniosek dotyczy pozycji chronologiczno-kulturowej typów *Riesenebecher*, które formalnie nawiązują najbardziej do wzorców „trzcinięckich” (typ b i d). Wiązane są one z tradycją rozwiniętej KGJ oraz miejscowych PDZ, a chronologia ich występowania obejmuje w sumie okres od ok. 2500 p.n.e. — początki rozwiniętej fazy KGJ i zaranie kształtowania się „północnoeuropejskiej prowincji PDZ” (Czebreszuk 1996:250) — do ok. 2000 r. p.n.e. (tzn. współcześnie z rozwojem etapu starounietyckiego KU).

Podsumowanie dotychczasowych rozważań, obejmujące zarówno krytykę dotychczasowego modelu „Trzcinca”, jak i wynikające z dygresji o *Riesenebecher*, powinno zawierać kilka stwierdzeń ogólnych. Pierwsze z nich dotyczy podstawowego elementu pakietu trzcinięckiego: smukłych, charakterystycznie zdobionych garnków esowatoprofilowych. Są one genetycznie związane z tradycją KGJ i z północnoeuropejską prowincją PDZ, a więc z kierunkiem powiązań kulturowych całkowicie dotychczas pomijanym w badaniach nad początkami „Trzcinca”. Także kwestia „technologii trzcinięckiej” nie wyklucza północno-zachodniego „ślądu” w poszukiwaniu genezy pakietu trzcinięckiego. Jedynie trzeci element zaliczany do cech interregionalnie trzcinięckich: skośnie ścięte i poszerzone krawędzie wylewów, w świetle naszej wiedzy nie ma żadnych związków z tradycją KGJ, a swymi koneksjami genetycznymi ciąży bardziej w stronę kultury środkowodnieprzańskiej. Sytuacja ta oddaje dynamikę zjawiska pakietu kulturowego, a jej szerszą prezentacją zajmę się w dalszej części pracy.

„Trzciniec tradycyjny” — tropy rewizji

Przejdźmy teraz do konfrontacji powyższych ustaleń dotyczących zachodniej części Niżu Europejskiego z wiedzą na temat obszarów tradycyjnie uznawanych za ekumenę „trzcinięcką”.

Na początek należy zatrzymać się nad problemem możliwości ściślejszego datowania pojawienia się tam „garnków trzcinięckich”, a ściślej znalezienia tego momentu dla poszczególnych regionów w obrębie terytorium „trzcinięckiego”. Dokładne osadzenie w czasie początków omawianej formy jest możliwe w przypadku centrum kujawskiego (pojmowanego szeroko: włącznie z Ziemią Chełmińską, Krajną i Pałukami) i małopolskiego.

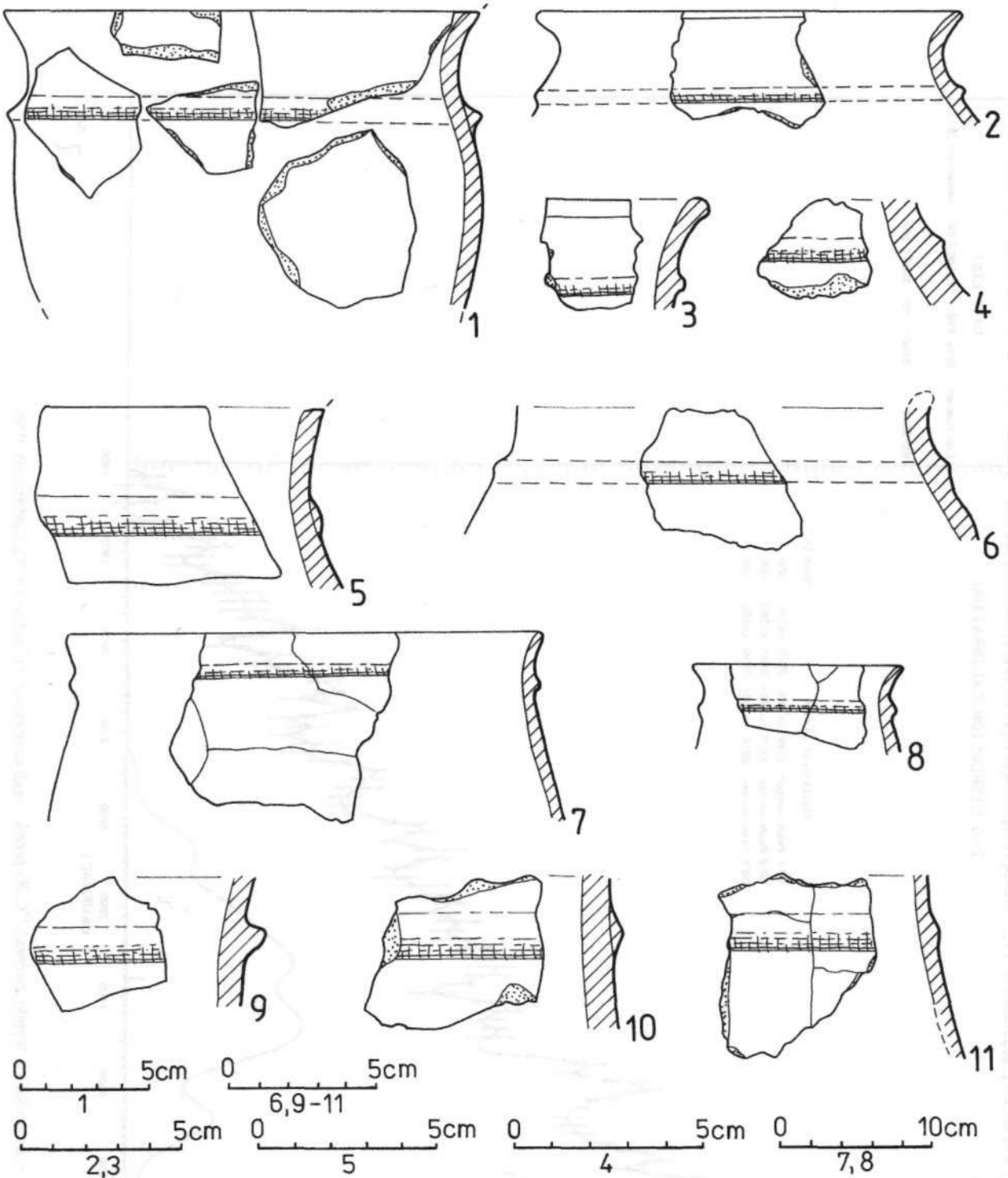
W pierwszym z nich pierwowzory „garnków trzcinięckich” (zarówno tych zdobionych listwami plastycznymi, jak i zwielokrotnionymi liniami rytymi) pojawiają się w Białym Borze, gm. Grudziądz, stan. 17 (Bokiniec 1987, ryc. 2: 11) (ryc. 5: 10), Narkowie, gm. Dobre,

stan. 16 (Czebreszuk, Przybytek 1997, ryc. 8: 8; Przybytek 1996) (ryc. 5: 1, 5), Dębach, gm. Dobre, stan. 29A (Czebreszuk 1996, ryc. 48: 11) (ryc. 5: 6), Toruniu-Grębocinie, stan. III (Bokiniec 1996, Tabl. XVI), Grudziądzu-Mniszku, gm. loco, stan. 3 (Bokiniec, Marciniak 1987, ryc. 9: 3, 4) (ryc. 5: 7, 8), Modliborzycach, gm. Inowrocław (forma „wazowata”, Knapowska-Mikołajczykowa 1957: 64, ryc. 68b), Korzeczniku, gm. Kłoda-wa, stan. 14 (Czebreszuk 1996, ryc. 53: 30, 54: 1, 17) oraz zapewne w Brześciu Kuj., gm. loco, stan. 4, jama 738 (Grygiel 1987, ryc. 2: 2), Chlewiskach, gm. Dąbrowa Biskupia, stan. 56 (Czebreszuk 1996, ryc. 45: 15) (ryc. 5: 4), jak też w Smarglinie, gm. Dobre, stan. 22 (Czebreszuk 1996, ryc. 35: 27, 31, 40) i stan. 53 (Makarowicz 1993, ryc. 8: 22, 23, 9: 19, 26, 10: 2) (ryc. 5: 9). Osada z Narkowa posiada jedno oznaczenie o wartości 3930 ± 70 BP (Ki-5604), które orientacyjnie datuje przedział między 2440 a 2300 p.n.e. (ryc. 6, por. Czebreszuk 1996, Tab. 26 oraz s. 119–121). Przytoczone znaleziska, zwłaszcza z Białego Boru, Dębów, Narkowa i Smarglina (stan. 22 i 53), wskazują, iż początki obecności pierwowzorów „garnków trzcinięckich” w centrum kujawskim związane są z pojawieniem się tam ceramiki zdobionej strefowymi wątkami w technice radełkowej, a więc cech najstarszego etapu oddziaływań tradycji PDZ. Dla omawianego tu procesu przyjęto ostatnio propozycję datowania na początek drugiej połowy III tys. p.n.e. (Czebreszuk 1996: 191–192).

W Małopolsce mamy do czynienia z bardzo klarowną sytuacją. „Garnki trzcinięckie” z poszerzonymi i skośnie ściętymi krawędziami pojawiają się tam jako element większej całości kulturowej, uznawanej za kulturę migrantów, ok. 1900 r. p.n.e. (Kempisty, Włodarczak 1996: 132; Górski, Kadrow 1996; Górski 1997a; Górski 1998a, w tym tomie; Włodarczak 1998, w tym tomie).

Porównując czas występowania „garnków trzcinięckich” w różnych regionach Europy Środkowej (ryc. 7), stwierdzamy więc, że najwcześniej notowana jest ona na zachodnim krańcu obszaru rozprzestrzenienia, tzn. nad dolną Łabą i w Jutlandii, następnie na Kujawach, a później w Małopolsce. Przyjmując, że mamy tu do czynienia z jednym procesem kulturowym, można założyć późniejszą chronologię formy „garnka trzcinięckiego” w regionach położonych na wschód od Kujaw (ryc. 8). W sumie więc uprawnione jest stwierdzenie, że genezę omawianej formy można wiązać ze środowiskiem lokalnych grup KGJ i PDZ z zachodniej części Niżu Północnoeuropejskiego. Z analizy powyższego kartogramu (ryc. 8) można ponadto wnioskować, iż proces rozprzestrzeniania się idei „garnka trzcinięckiego”, a więc najważniejszego elementu pakietu trzcinięckiego, przebiegał z zachodu na wschód, a od pewnego momentu (ok. 1900 BC) także z północy na południe.

„Fenomen trzcinięcki” ujawnia w tym względzie cechę charakterystyczną dla zjawisk typu pakiet: różnicowość w poszczególnych regionach, która daje

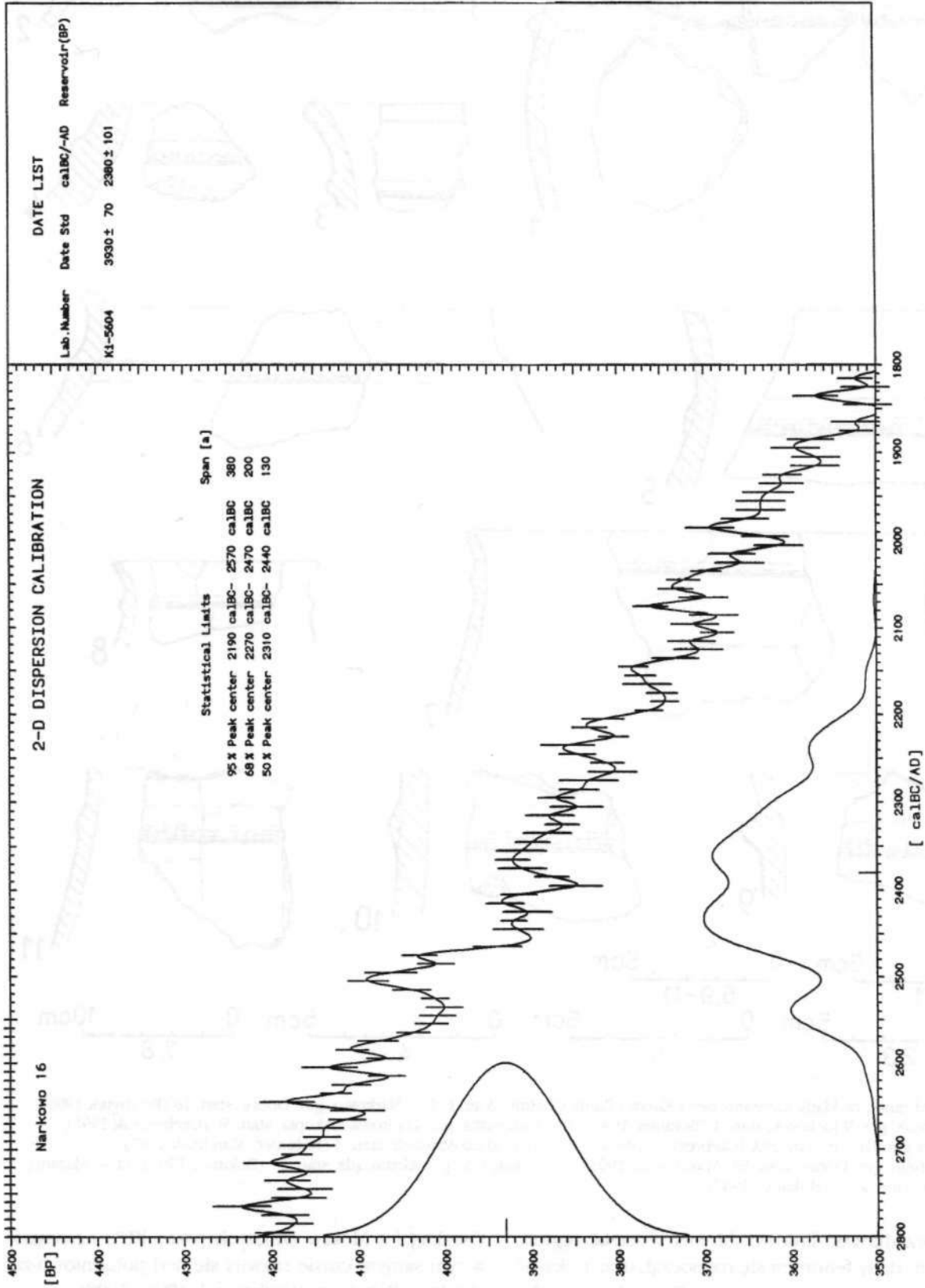

Ryc. 5. Wybrane przykłady *Riesenebecher* z Kujaw i Ziemi Chełmińskiej. 1, 5 — Narkowo, gm. Dobre, stan. 16 (Przybytek 1996), 2, 3 — Potok, gm. Włocławek, stan. 1 (Bokinić 1989), 4 — Chlewska, gm. Dąbrowa Biskupia, stan. 56 (Czebreszuk 1996), 6 — Dęby, gm. Dobre, stan. 29A (Czebreszuk 1996), 7, 8 — Grudziądz-Mniszek, stan. 3 (Bokinić, Marciniak 1987), 9 — Smarglin, gm. Dobre, stan. 53 (Makarowicz 1993), 10 — Biały Bór, gm. Grudziądz, stan. 17 (Bokinić 1987), 11 — Mszano, gm. Brodnica, stan. 7 (Bokinić 1987)

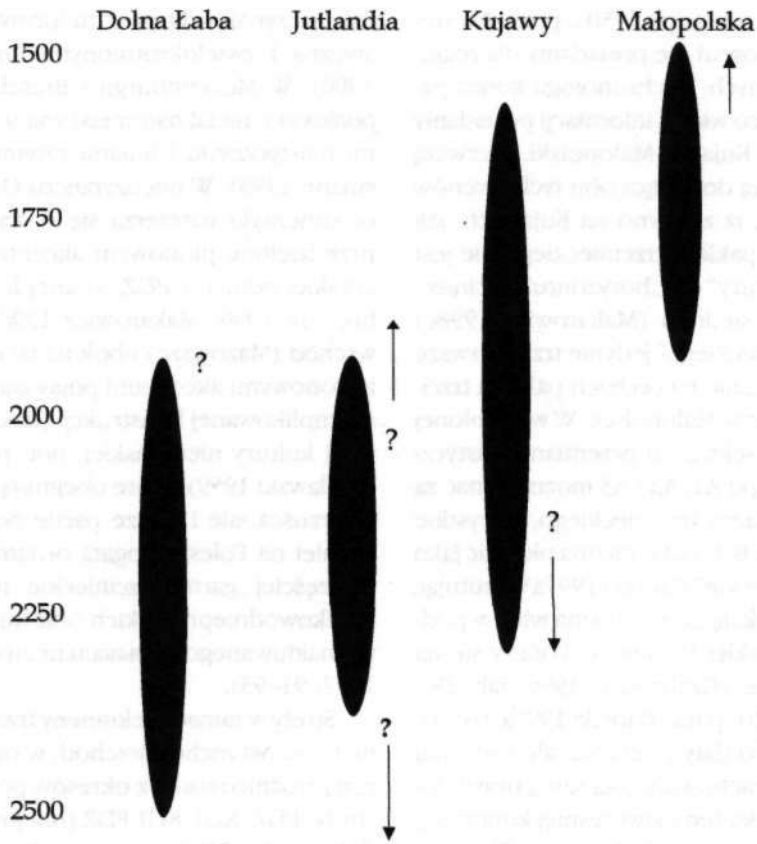
się uporządkować liniowo. Można wskazać region, w którym dany fenomen się rozpoczął, oraz pokazać wektory jego rozprzestrzeniania. Za analogię posłużyć nam może dynamika zjawiska PDZ, które ok. 2300 p.n.e. ustępuje już z terenów górnodunajskich (objętych zasięgiem *Blechkreiskulturen*) oraz z Kotliny

Czeskiej i z Moraw (zajętych przez KU), natomiast w tym samym czasie rozwija się nad południowo-zachodnim Bałtykiem (Czebreszuk 1996; 1998).

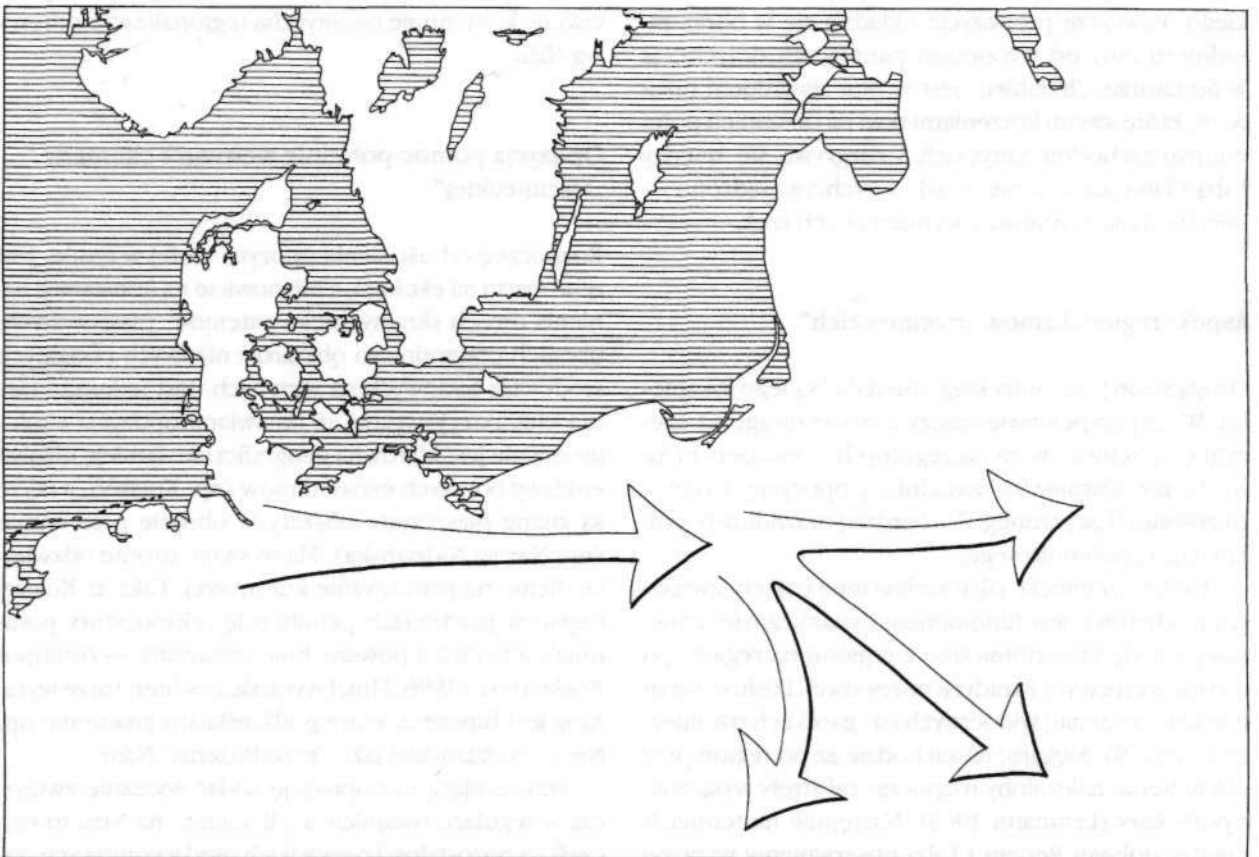
Kolejnym istotnym zagadnieniem dla rozważanej przez nas problematyki jest kwestia końca („zaniku”) pakietu trzcinieckiego. W Jutlandii proces ten doko-

Ryc. 6. Narkowo, gm. Dobrze, stanowisko 16. Wyniki datowań ¹⁴C dla próbek węgla drzewnych z obiektu 23. Wg Czebreszuk 1996

Ryc. 7. Datowanie pakietu trzciniackiego w wybranych regionach Europy Środkowej

Ryc. 8. Drogi rozprzestrzeniania się pakietu trzciniackiego w Europie Środkowej

nuje się w okresie LN II, a więc po 1950 r. p.n.e. Niestety, tak precyzyjnych datowań nie posiadamy dla regionów z Niemiec Północnych. O chronologii końca pakietu trzcinieckiego nieco więcej informacji posiadamy ponadto w przypadku Kujaw i Małopolski. Pierwszą i zaskakującą konstatacją dotyczącą obu tych terenów jest stwierdzenie faktu, iż zarówno na Kujawach, jak i w Małopolsce koniec pakietu trzcinieckiego nie jest tożsamy z końcem „kultury” czy „horyzontu” trzcinieckiego. Na Kujawach z siedmiu (Makarowicz 1998c) grup „horyzontu trzcinieckiego” jedynie trzy pierwsze opierają się taksonomicznie na cechach pakietu trzcinieckiego. Podobnie jest w Małopolsce. W wydzielonej przez Jacka Górskiego sekwencji przemian stylistycznych jedynie zespoły typu A1, A2 i A3 można uznać za oparte na cechach pakietu trzcinieckiego, wszystkie pozostałe (zespoły typu B, C i CD) można określić jako „postpakietowo-trzcinieckie” (Górski 1997a). Rzutując opisany stan rzeczy na skalę czasu, można więc w podsumowaniu orzec, iż pakiet trzciniecki kończy się na Kujawach ok. 1600 p.n.e. (Czebreszuk 1996, Tab. 29), a w Małopolsce, ok. 1400 r. p.n.e. (Górski 1997a, ryc. 4). W sumie zatem nie tylko daty początku, ale i schyłku pakietu trzcinieckiego zachowują taką samą prawidłowość, a mianowicie pakiet ten najwcześniej kończy się na zachodzie, a najpóźniej na południu (ryc. 7).

Tak w ogólnym zarysie wyglądałaby taksonomia owego interregionalnego aspektu „Trzcinca”, a więc tego, co proponuję określić mianem pakietu trzcinieckiego. Powyższe propozycje układają się w obraz zasadniczo inny od wyobrażeń panujących dotychczas w literaturze. „Trzciniec” jest w nim zjawiskiem niżowym, które swymi korzeniami tkwi na obszarach południowo-zachodniobałtyckich i rozgrywa się między Łabą i Dnieprem, a nie — jak dotychczas sądzono — między Wisłą a ostatnią z wymienionych rzek.

Aspekt regionalizmów „trzcinieckich”

Drugą stroną „trzcinieckiego medalu” są jego lokalności. W tej perspektywie należy zwrócić uwagę na specyfikę „Trzcinca” w poszczególnych regionach niżowych, jak również na zasadniczą opozycję Trzcinca „niżowego” i „wyżynnego”, a bardziej prawidłowo: północnego i południowego.

Pakiet trzciniecki, jak wszelkie inne pakiety, zwłaszcza pucharowy, jest fenomenem dynamicznym, zmieniającym się taksonomicznie z regionu na region, po prostu czerpiącym z tradycji miejscowej. Posłużę się tu przykładem zmian widocznych na „garnkach trzcinieckich” (ryc. 9). Sięgając na zachodzie aż po region przy ujściu Renu, należałoby rozpocząć od strefy wyłącznie z *potbekers* (Lehmann 1965). Następnie na terenach między dolnym Renem i Łabą obserwujemy wyraźne zmniejszenie się ilości *potbekers*, natomiast główną

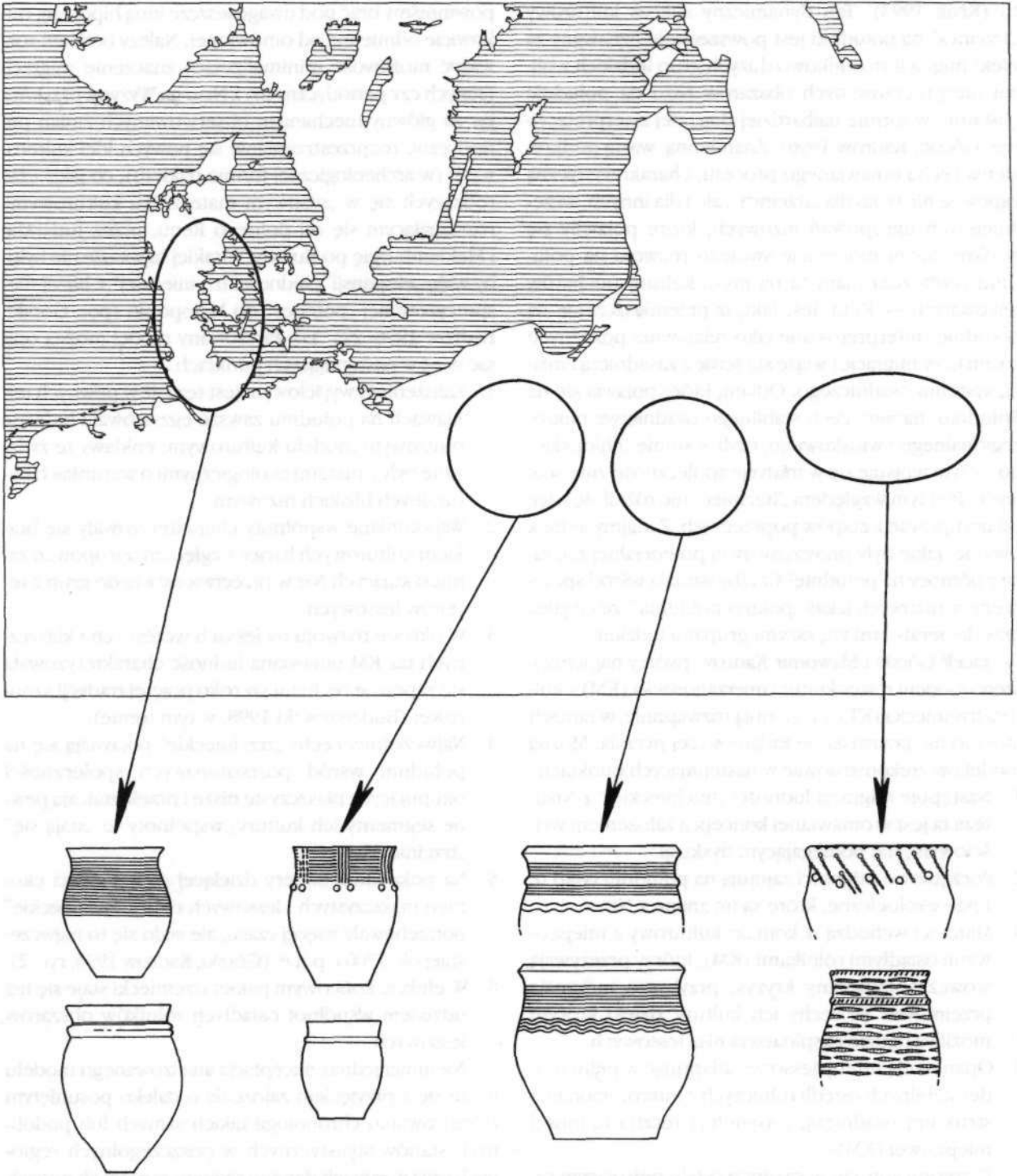
rolę zaczynają odgrywać tu formy zdobione listwą plastyczną i zwielokrotnionymi liniami rytymi (Strahl 1990). W Meklemburgii i Brandenburgii nie ma już *potbekers*, nadal natomiast znane są odmiany z listwami plastycznymi i liniami rytymi (Jacobs 1991; Rasmann 1993). W międzyrzeczu Odry i Wisły repertuar ornamentyki rozszerza się o wątki strefowe, często przedzielone pionowym akcentem (dziedzictwo kujawskiej odmiany PDZ, zwanej kulturą iwieńską, Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c). Jeszcze dalej na wschód (Mazowsze) obok nadal częstego zdobnictwa z pionowymi akcentami pojawiają się wątki o bardziej skomplikowanej konstrukcji (dziedzictwo grupy linińskiej kultury niemeńskiej, por. przegląd materiałów: Gardawski 1959), które obejmują nie tylko górną strefę brzuśca, ale i niższe partie powierzchni naczynia. Z kolei na Polesiu bogata ornamentyka pokrywająca najczęściej „garnki trzcinieckie” nawiązuje do korzeni środkowodnieprzańskich oraz kultur kręgu grzebykowo-nakłuwanego (Крывальцевич 1991; Krywalcewicz 1997: 91–93).

Strefy w ramach „ekumeny trzcinieckiej”, zarysowane tu na osi zachód-wschód, w ogólny sposób odtwarzają zróżnicowanie z okresów poprzednich w postaci strefy: PDZ, KGJ, KGJ-PDZ (obejmującej międzyrzecze dolnej Odry i Wisły), grupy (czy typu) Linin kultury niemeńskiej i kultury środkowodnieprzańskiej. „Trzciniec” pod tym względem nie zmienia więc granic ukształtowanych przez długą tradycję neolityczną. Wprost przeciwnie, kontynuuje neolityczną regionalizację kulturową Niżu.

Opozycja północ-południe wewnątrz ekumeny „trzcinieckiej”

Rozpocznię od uściślenia opozycji ujętej w tytule. Jest ona oparta na ekologii, a mianowicie na konstatacji istnienia dwóch skrajnych ekosystemów: piaszczystych, ubogich przyrodniczo obszarów niżowych i bogatych środowisk lessowych na wyżynach. Jest jednakże rzeczą charakterystyczną, iż omawiana opozycja ekologiczna nie jest klarowna geograficznie. Istnieją niżowe enklawy bogatych ekosystemów (np. Kujawy), a także są znane piaszczyste obszary w obrębie pasa wyżyn (np. Niecka Nidziańska). Ma to swoje istotne odzwierciedlenie na płaszczyźnie kulturowej. Fakt, iż Kujawy często w pradziejach pełniły rolę „ekspozytury południa”, jest raczej powszechnie uznawany — ostatnio: Koško (red.) 1996. Mniej wyraziście w literaturze wyrażana jest hipoteza, która podkreślałaby znaczenie np. Niecki Nidziańskiej jako „przedłużenia” Niżu.

Interesującą nas opozycję widać wyraźnie zwłaszcza w regułach osadnictwa. „Trzciniec” na Niżu to najczęściej pozostałości niewielkich osad wydmowych, zazwyczaj słabo zachowanych i z małą ilością zabytków

Ryc. 9. Zmiany techno-stylistyczne form „garnka trzcinieckiego” w niżowych regionach Europy Środkowej

(Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c). W obiektach lepiej zachowanych, jak np. w Borowie 12 (Ignaczak 1996; Czebreszuk 1996: 159–162; Czebreszuk, Ignaczak 1997), osada składała się praktycznie z jednego domu (zagrody). Zauważmy, że taki model osadniczy ma na Nizinie bardzo długą tradycję, sięgającą społeczeństw mezolitycznych, a kontynuowaną przez KPL czy KCSZ. Pod tym względem „Trzciniec” w zasadzie niczego nie zmienia, idealnie wpisując się w dotychczasowe zasady organizacji osadnictwa.

W określonym momencie kulturowej ewolucji omawianego systemu, tzn. ok. 1900 p.n.e., jego cechy pojawiają się na Południu, a konkretnie w bezpośredniej bliskości lessów małopolskich (Górski, Kadrow 1996). Po pewnym czasie na terenach lessowych tworzy się sieć stabilnych „trzcinieckich” mikroregionów z wielozagrodowymi osadami centralnymi o uporządkowanej zabudowie (Górski 1997a), wpisując się tym samym idealnie w zasady osadnictwa obowiązujące na lessach małopolskich właściwie od początków epoki neoli-

tu (Kruk 1993). Ten dynamiczny sukces kulturowy „Trzciniec” na południu jest powszechnie uznawany za efekt migracji stosunkowo dużych grup ludzkich z bliżej niesprecyzowanych obszarów Niżu na południe (ostatnio w formie najbardziej dojrzałej interpretacji: Górski, Kadrow 1996). Znamienne, wartą podkreślenia cechą omawianego procesu, charakterystyczną zapewne nie tylko dla „Trzcinca”, ale i dla innych, wcześniejszych ugrupowań niżowych, które pojawiły się w określonym momencie swojego rozwoju na południu (zwłaszcza mam tu na myśli kulturę pucharów lejkowatych — KPL), jest fakt, iż przemieszczenie na południe (interpretowane jako relatywnie pokaźnych rozmiarów migracje) wiąże się ściśle z zasadniczą zmianą systemu osadniczego. Odłam, który pojawia się na Południu, nabiera cech stabilnego osadnictwa mikroregionalnego i wioskowego, czyli w sumie „chłopskiego”, czym wpisuje się w tradycje społeczności miejscowych. Pod tym względem „Trzciniec” nie różnił się więc od ugrupowań z etapów poprzednich. Zadajmy jednak pytanie: jakie były przyczyny owej potencjalnej migracji z północy na południe? Czyżby istniała wśród społeczeństw niżowych jakaś „pokusa południa”, że co jakiś czas docierały tam większymi grupami ludzkimi?

Jacek Górski i Sławomir Kadrow, twórcy najpełniejszego modelu relacji kultura mierzanowicka (KM) – kultura trzciniecka (KT), proponują rozwiązanie, w ramach którego nie pojawiają się zadane wyżej pytania. Można model ów zrekonstruować w następujących punktach.

1. Następuje migracja ludności „trzcinieckiej” z Niżu; teza ta jest w omawianej koncepcji założeniem wyjściowym, nie podlegającym dyskusji.
2. Początkowo migranci zajmują na południu tylko te nisze ekologiczne, które są im znane z Niżu.
3. Migranci wchodzi w kontakt kulturowy z miejscowymi osiadłymi rolnikami (KM), którzy przeżywają wówczas społeczny kryzys; przybysze zaczynają przejmować te cechy ich kultury, dzięki którym możliwa będzie eksploatacja nisz lessowych.
4. Opanowują tereny lessowe, adaptując w pełni model stabilnych osiedli rolniczych z mikroregionalną strukturą osadniczą, i asymilują resztki ludności miejscowej (KM).

Cytowani autorzy, w swoim modelu opisującym relacje łączące KM-KT, stwierdzają istnienie specyficznej przyczyny procesu „trzcinietyzacji” późnych ugrupowań KM w postaci strukturalnego kryzysu tej ostatniej (Górski, Kadrow 1996: 26), a więc rozpatrują tę sytuację jako jedyny w swoim rodzaju przypadek, a nie jako egzemplifikację szerszej prawidłowości (owej „pokusy południa”). Taka koncepcja powinna być jednak przedmiotem dalszej dyskusji. Zjawisko zastępowania cech małopolskich przez północne nie jest bowiem, jak zauważyłem wyżej, związane wyłącznie z momentem pradziejów, w którym zetknęły się ze sobą KM i KT. Ów stan rzeczy powoduje, iż przy jego kulturowej eksplikacji

powinniśmy brać pod uwagę jeszcze inną hipotezę, całkowicie odmienną od omówionej. Należy bowiem rozważyć możliwość minimalizującą znaczenie migracji (stałych czy periodycznych) z Niżu na Wyżyny, przyjmując za główny mechanizm obserwowanych zmian periodyczne rozprzestrzenianie się nowych idei kulturowych (w archeologicznej formie pakietu), co jakiś czas rodzących się w „niżowym maceczniku kulturowym” rozciągającym się od dolnego Renu, przez Jutlandię i Meklemburgię po Kujawy. W takiej hipotezie nie byłoby więc „ekspansji” „ludności trzcinieckiej” z bliżej niesprecyzowanej „północy” do Małopolski (por. Górski, Kadrow 1996: 22). Tak zarysowany model można opisać więc w następujących punktach.

1. Założeniem wyjściowym jest teza, iż w pewnych enklawach na południu zawsze egzystowała ludność o niżowym modelu kulturowym; enklawy te związane były z niszami ekologicznymi o warunkach naturalnych bliskich niżowym.
2. Wspomniane wspólnoty charakteryzowały się brakiem kulturowych barier względem ugrupowań zamieszkujących Niż w przeciwieństwie do grup z terenów lessowych.
3. W okresie rozwoju na lessach wczesnych i klasycznych faz KM omawiana ludność charakteryzowała się zapewne cechami szeroko pojętej tradycji sznurowej (Budziszewski 1998, w tym tomie).
4. Najwcześniejsze cechy „trzcinieckie” pojawiają się na południu wśród postsznurowych społeczności okupujących piaszczyste nisze i przekształcając pewne segmenty ich kultury; wspólnoty te „stają się” „trzcinieckie”.
5. Na pokonanie bariery dzielącej społeczność eku- men piaszczystych i lessowych cechy „trzcinieckie” potrzebowały więcej czasu, ale stało się to najwcześniej ok. 1700 r. p.n.e. (Górski, Kadrow 1996, ryc. 2).
6. W efekcie końcowym pakiet trzciniecki staje się też udziałem wspólnot osiadłych rolników obszarów lessowych.

Niemniej jednak akceptacja analizowanego modelu wiąże się z przyjęciem założenia o daleko posuniętym zróżnicowaniu chronologii takich samych lub podobnych stanów stylistycznych w poszczególnych regionach oraz w ramach danego regionu w różnych niszach ekologicznych. Wskażę tu na kilka analogii. Stan długotrwałego współwystępowania ugrupowań KPL i KCSZ oraz współczesności stylistyk staro- i klasycznosznurowych toruje sobie dość szybko uznanie w literaturze przedmiotu, zarówno w odniesieniu do Niżu (Koško 1997; Czebreszuk 1996), jak i terenów wyżynnych (Machnik 1997). W przypadku Małopolski opozycja ekologiczna: lessowe płaskowyzę — piaszczyste niecki, od początków neolitu miała zawsze swój wymiar kulturowy (Kruk 1980). W powyżej zarysowanym kontekście data pojawienia się cech trzcinieckich, tj. lata ok. 1900 r. p.n.e., może być przyjęta jako schyłek egzy-

stencji w piaszczystych niszach ekologicznych tego regionu społeczności KCSZ (Budziszewski 1998, w tym tomie). Mielibyśmy wówczas do czynienia z sytuacją, kiedy to nowy pakiet kulturowy (konkretnie: trzciniecki) z „niżowego matecznika” rozprzestrzenia się — w zgodzie z podstawowymi zasadami kultury — najpierw wśród społeczności kultywujących styl życia najbardziej zbliżony do niżowego. Pokonanie ekologicznej bariery obszarów lessowych wymaga czasu, co w szczególności bardzo dobrze zostało uchwycone w pracy Jacka Górskiego i Sławomira Kadrowa (1996).

Przyjęcie jednej z zarysowanych hipotez jest jednoznacznie związane ze sposobem patrzenia na fenomen „trzciniecki”: kulturowa interpretacja preferuje koncepcję pierwszą, natomiast interpretacja w kategoriach pakietu — propozycję drugą.

Na zakończenie rozważań dotyczących opozycji północ-południe w ramach „Trzcińca” można wysunąć hipotezę, iż jest on ostatnią „falą”, która dociera z Północy na tereny wyżynne. Kres tej, ukształtowanej w początkach neolitu, strukturze makrokontaktów kładzie rozwój kultury łużyckiej (KŁ), która zaczerpnięty z Południa model stabilnych wspólnot wioskowych adaptuje na prawie całym obszarze Niżu Polskiego. W takim właśnie sensie „Trzciniec” jest końcem pewnej — neolitycznej — tradycji.

W tym miejscu można wypowiedzieć szerszą refleksję: zasiedlenie Niżu przez stabilne wspólnoty typu chłopskiego, a więc to, co się nie powiodło wcześniej wspólnotom kultur wstęgowych, udało się dopiero po kilku tysiącach lat ludności łużyckiej. Ta stabilna struktura wioskowa staje się bazą kształtowania się pierwszych, bardziej trwałych, ponadlokalnych struktur społecznych, zapewne też o charakterze politycznym. Mówienie więc, jak w tytule słynnej pracy Aleksandra Gardawskiego, o plemionach kultury trzcinieckiej ma wyraźnie przedwczesny charakter.

Zamiast zakończenia: lista pytań

Czym więc był „Trzciniec”? Był pakietem kulturowym, tzn. zjawiskiem wąskozakresowym na skali kultury; zmiany, jakie ze sobą przynosił, obejmowały tylko pewne jej segmenty. Przywołam w tym miejscu wzmiankowaną już obserwację związaną z relacją pakietu trzcinieckiego oraz „kultury” i „horyzontu” trzcinieckiego. Zauważyliśmy bowiem, iż pakiet trzciniecki wiąże się ze starszym etapem zarówno kultury, jak i horyzontu. Natomiast głębsze procesy integracji kulturowej biegnące ze źródeł wczesnołużyckich, widoczne zwłaszcza w postaci rozprzestrzeniania się ciepłopalnego obrządku pogrzebowego (Czebreszuk 1997; Górski, Kadrow 1996: 20, tzw. drugi horyzont ciepłopalenia), wiążą się z młodszymi grupami „horyzontu trzcinieckiego” na Kujawach i młodszymi zespołami „kultury

trzcinieckiej” w Małopolsce. Dopóki w obu tych regionach mamy do czynienia z pakietem trzcinieckim (HT 1–3 na Kujawach i zespoły typu A1, A2 i A3 w Małopolsce) w całej strefie trzcinieckiej można najwyżej doszukiwać się regionalnych prawidłowości w obrządku pogrzebowym (np. Małopolska, Górski, Kadrow 1996: 20–21). Trzciniec jako całość pozostawał wówczas pod tym względem mozaiką (Blajer 1987a).

Zapewne pakiet trzciniecki był więc jednym rytmem, jedną instytucją czy jednym typem rytuału, który przemieszczając się od wspólnoty do wspólnoty, z regionu do regionu, ewoluował, wzbogacał się o jedne elementy, tracił inne. Odwołam się w tym miejscu ponownie do przykładu pakietu pucharowego. Ten ostatni modyfikował jedynie pewien aspekt kultury, a konkretnie był uzewnętrznieniem, zapewne w postaci żywiołowego rakningu, aspiracji tworzącej się warstwy wyższej (protoplastów współczesnej arystokracji). Równoległe inne dziedziny kultury pozostawały takie same jak przedtem czy to dla wszystkich (np. reguły osadnictwa i pozyskiwania żywności), czy też trwały niezmiennie dla niektórych (np. zjawisko równoległego użytkowania wraz z grobami pojedynczymi grobowców megalitycznych przez całą „epokę pucharową” na Jutlandii i w Niemczech Północnych). Podobnie zapewne działo się z pakietem trzcinieckim. Był on kulturową propozycją wąskozakresową. Obszar lokalności był bowiem w czasach „trzcinieckich” rozległy, co starałem się wyżej uwypuklić. Zwłaszcza w poszczególnych niżowych „prowincjach” „Trzcińca” pod cienką powłoką podobieństw zaobserwować można bogactwo regionalizmów, odtwarzających regionalizację kulturową z okresów wcześniejszych.

Czym był więc „Trzciniec”? Był ostatnią formą ponadlokalnej struktury wymiany informacji o neolitycznych korzeniach w niżowej strefie Europy Środkowej. Ostatnią, gdyż poprzedzały ją w czasie inne tego typu ponadlokalne struktury, jak puchary lejkowate, ceramika sznurowa czy puchary dzwonowate. Znamienne jest, że w porównaniu ze wspomnianymi wyżej pakiet trzciniecki był najuboższy materialnie, co może świadczyć także o ubóstwie jego treści religijno-kulturowych. Tym łatwiej nastąpił więc koniec tego świata.

Powtórzę zatem pytanie: czym był „Trzciniec”? Na skali taksonomicznej był zjawiskiem, które przebiegało zasadniczo odmiennie od modelu dotychczas przyjmowanego w literaturze. Korzeniami swymi pakiet trzciniecki tkwi w tradycji społeczeństw KGJ i PDZ z terenów północno-zachodniego krańca Niżu Europejskiego, a mianowicie: Jutlandii i Niemiec Północnych, gdzie już od połowy III tys. p.n.e. znane są pierwocyny podstawowych cech „trzcinieckich”. Główny kierunek ekspansji omawianego pakietu biegnie więc z zachodu na wschód. Nie jest to jednak proces przemieszczania się w tym kierunku stale takiego samego zespołu cech. Pakiet trzciniecki wraz z przemieszcza-

Ryc. 10. Dęby, gm. Dobre, stanowisko 29A. „Garnek trzciniecki” *in situ*.
Fot. P. Silska

niem się z regionu do regionu zmienia się, czerpiąc z tradycji lokalnych. Jednakże amplituda tych zmian nie wykazuje na całej przestrzeni Niżu Europejskiego, od Holandii po Białoruś i Rosję, jakichkolwiek wyraźniejszych wahań. Widzimy *continuum* zmian kulturowych o dwóch biegunach: PDZ na zachodzie oraz kultura środkowodnieprzańska i ugrupowania leśne na wschodzie. Dotychczas uznawana w literaturze zachodnia granica „kultury trzcinieckiej” dokumentuje bardziej zaniechania w kontaktach naukowych między archeologami niemieckimi i polskimi w tym względzie niż jakkolwiek *limes* w pradziejowej Europie.

Czym był więc „Trzciniec”? Trudno na aktualnym etapie badań zrekonstruować jego dokładną treść. Należałoby najpierw zrealizować obszerny program badań, który miałby na celu przesłedzenie kontekstów pojawiania się wytworów z pakietu trzcinieckiego. Doświadczenia badaczy niemieckich w badaniu kontekstów występowania najbardziej interesujących dla nas

typów *Riesenebecher* są znamienne w tym względzie. Bardzo często występują one luźno: całe naczynia w piasku, czasami leżące, czasami do góry dnem. Tak jak to, które zostało znalezione w Dębach 29A: bez bezpośredniego kontekstu ani osadowego, ani grobowego (ryc. 10). Może tu leży klucz do odkrycia znaczenia kulturowego pakietu trzcinieckiego?

Podziękowania

Praca powstała w trakcie mojego pobytu na stypendium w Aarhus (Stypendium Konferencji Rektorów Duńskich) oraz w Kilonii (Stypendium Fundacji Volkswagena), za co obu instytucjom wyrażam serdeczne podziękowania. Chciałbym ponadto podziękować dr Marzenie Szymt, mgrowi Jackowi Górskiemu, prof. dr. hab. Sławomirowi Kadrowowi i prof. dr. hab. Aleksandrowi Koško za cenne uwagi, jakimi podzielili się ze mną po przejrzeniu maszynopisu.

S u m m a r y

"Trzciniec"— The end of a certain tradition

Investigations carried out so far showed that the only taxonomic determinant of the "Trzciniec" territory is the pottery decorated with an relief strips. Other features of the pottery as well as flint artefact and extremely rare metal objects and principles of organization of settlement and the burial rites are in the area of "The Trzciniec oecumene" a true mosaic which is more useful for revealing the regional differentiations than for the search of some uniform system of suprarregional relations.

The author suggests another interpretation of the problems of taxonomy of the "Trzciniec" phenomenon through application of a category of cultural packet, concretely: the "*Trzciniec*" packet. At the same time, concretization of the definition of this concept has been given.

As far as taxonomy is concerned the "*Trzciniec*" packet consists of the following features: "Trzciniec" technology of pottery (thick-walled, with admixture of coarse-grained break stone, "Trzciniec" edges of outflows: broadened and bevelled and the form of vessels: a large slender, S-profile pot, most often with a relief strips at the transition from the neck to the belly.

The fundamental role in the rise of the "Trzciniec" technology was played by the tradition of the Single Graves Culture, Globular Amphora Culture or "forest"-East European groups, which at the same time indicates the distinctly northern (Lowland) roots of the "Trzciniec" tradition of pottery technology. The "Trzciniec" edges of outflows are certainly connected with the North-Eastern zone of Central Europe where in the assemblages from the turn of the Middle Dneper and Trzciniec Culture a sequence of stylistic changes of edges of outflow was reconstructed. In case of the origin of the "Trzciniec" pots one should refer to the Riesenbecher phenomenon, distinguished as a separate category in the area of the German Lowland, especially types "b" and "d" (with one or two relief strips). They occur in a wide lowland zone of Western Europe from the estuary of the Rhein in the West, through Lower Saxony, Schleswig-Holstein and Jutland up to Brandenburg and Meklemburg to the East. They are linked with the tradition of developed Single Graves Culture and local Bell Beakers, and the chronology of their occurrence includes in sum the period from ca. 2500 B.C. (the beginnings of the developed phase of the Single Grave Culture and the dawn of formation of "the North European province of Bell Beakers" until ca. 2000 B.C. (i.e. contemporarily to the development of the Old-Únětice phase (Czebreszuk 1996). When the time of occurrence of "the Trzciniec pots" in various regions of Central Europe was compared, it was observed that it is recorded at the earliest at the Western border of the area of its dissemination, i.e. on the Lower Elbe and in Jutland, then in Kujawy, and later in Little Poland. Supposing that we have to do with one cultur-

al process, we can assume a later chronology of the form of the "Trzciniec pot" in regions located east of Kujawy. The process of widespreading of the idea of the "Trzciniec pot", thus the most important element of the Trzciniec packet occurred from West to East, and up to a certain moment (ca. 1900 B.C.) also from North to South.

So what was Trzciniec? It was a cultural packet, i.e. a narrow-range phenomenon on the scale of culture. Surely, the Trzciniec packet was one engraving, one institution or one type of ritual, which transmitted from one community to another, from one region to another, evolved, was enriched by some elements, and lost some other ones. It was a cultural narrow-range offer. The area of its location was wide in the "Trzciniec" times. Especially in the specific lowland "provinces" of "Trzciniec" under a thin cover of similarities abundance of regionalisms, recreating cultural regionalization of the earlier periods could be observed.

So what was "Trzciniec"? It was the last form of the supralocal structure of information exchange of neolithic roots found in the lowland zone of Central Europe. The last one, since it had been preceded by other supralocal structures of this type, as Funnel Beakers, Corded Ware or Bell Beakers. What is symptomatic is that compared with the ones mentioned above, the "Trzciniec packet" was the poorest from the material culture point of view, which may also be the proof of its religious and cultural content. So the end of this world came the easier.

Therefore, let me repeat the question: What was Trzciniec? On the taxonomical scale it was a phenomenon which in principle occurred differently than the model so far adopted in the literature. The Trzciniec packet in its roots is in the tradition of communities of the Single Grave Culture and Bell Beakers from the north-western border of the European Lowland, namely: Jutland and Northern Germany, where as early as the middle of the third millennium B.C. the beginnings of the basic "Trzciniec" features are known. The main direction of expansion of the packet discussed runs therefore from West to East. However, this is not the process of translocating in this direction continuously of the same set of features. The Trzciniec packet, together with translocation from one region to another, changes drawing on the local tradition. However, the amplitude of these changes does not show in all the area of the European Lowland, from Holland to Belarus and Russia any more distinct oscillations. We see a continuum of cultural changes with two poles: the Bell Beakers in the West and Middle Dneper culture and forest groups in the East. The western boundary of the "Trzciniec culture" which has so far been accepted in the literature, documents an abandoning of scientific contacts between German and Polish archaeologists rather than any limes of the prehistorical Europe.

Bibliografia

- Abramek B. 1971 *Cmentarzysko kurbanowe kultury trzcienieckiej w Okalewie, pow. Wieluń. Sprawozdanie z badań za lata 1966–1968*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 23, 67–77.
- Abramek B. 1992 *Zabytki metalowe z epoki brązu i z okresu balsztackiego w zbiorach Muzeum Ziemi Wieluńskiej*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 8, 183–194.
- Anthony D., J.D. Telegin, D. Brown 1992 *Początki jeździectwa*, „Świat Nauki. Scientific American”, nr 2(6), 48–51.
- Antoniewicz W. 1966 *Skarb brązowy z III okresu epoki brązu we wsi Krzyż (powiat Kazimierza Wielka)*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, t. 20, 127–131.
- Assendorp J.J. 1991 *Bronzezeitliche Besiedlung in Hitzacker*, „Archäologie in Deutschland”, t. 3, 49–50.
- Baczyńska B. 1994 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarbi, woj. kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*, Kraków.
- Bagińska J., E. Banasiewicz, H. Taras 1997 *Wielokulturowe stanowisko 2 w Podłodowie, woj. zamojskie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 2, 60–65.
- Balcer B. 1971 *Kopalnia krzemienia w Świeciechowie-Lasku, pow. Kraśnik w świetle badań 1967 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36(1), 71–130.
- Balcer B. 1975 *Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenienie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Balcer B. 1977 *Osada kultury mierzanowickiej na stanowisku 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42(2), 175–212.
- Balcer B. 1983 *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Barford P. 1996 *Aspects of cultural definition in Central European prehistory*, „Archaeologia Polona”, t. 34, 33–57.
- Bargiel B., J. Libera 1995 *Drugi sezon badań pracowni przykopalnianych kultury łużyckiej w Kopcu*, (w:) *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1994 roku*, Lublin, 13–16.
- Bargiel B., J. Libera 1996 *Wyniki badań pracowni nakopalnianej w Nowym Rachowie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 1, 35–48.
- Bargiel B., J. Libera 1997a *Zabytki kamienne „typu północnego” odkryte w międzyrzeczu Wisły i Bugu*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 2, 263–268.
- Bargiel B., J. Libera 1997b *Problematyka wytwórczości krzemieniarskiej kultury trzcienieckiej w Małopolsce na tle epoki brązu*, (w:) *Międzynarodowe Sympozjum. Trzciniec: system kulturowy czy interkulturowy proces? Społeczeństwa pogranicza bałtyjsko-pontyjskiego w początkach epoki brązu. Streszczenia referatów*, Poznań-Obrzycko, 1–3.
- Bargiel B., M. Florek 1987 *Badania powierzchniowe wschodniej krawędzi Wyżyny Sandomierskiej*, (w:) *Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku*, Lublin, 47–50.
- Bargiel B., M. Florek, J. Libera, A. Zakościelna 1989 *Badania powierzchniowe nad środkową Opatówką*, (w:) *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1989 roku*, Lublin, 38–46.
- Barłowska A. 1984 *Wielokulturowa osada w Leżajsku, woj. Rzeszów, stanowisko 3*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976–1979*, Rzeszów, 218–224.
- Bartkowski T. 1970 *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, Warszawa.
- Bátora J. 1991 *The reflection of economy and social structure in the cemeteries of the Čhlopice-Veselé and Nitra Cultures*, „Slovenská Archeológia”, t. 39, 91–141.
- Bátora J. 1999 *Gräber mit Totenhausern auf frühbronzezeitlichen Gräberfeldern in der Slowakei*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 74, (w druku).
- Bąbel J. 1975 *Badania powierzchniowe dorzecza rzeki Kamionki, w pow. opatowskim*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 40(4), 531–580.
- Bąbel J. 1986 *The Problems of the Investigations of the Flint Mine at Krzemionki near Ostrowiec Świętokrzyski, Kielce and Tarnobrzeg Voivodeships*, (w:) *Papers for the International Conference on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin*, Budapest-Sümeğ, 27–42.
- Beck C.W., K. Marková 1996 *Finds of Amber in the Carpathian Basin in the Bronze Age*, (w:) *Acta of the XIII. International Congress of UISPP*, (w druku).

- Bednarski J. 1987 *Grupa lokalna* (w:) *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Poznań, 150–153.
- Bednarz M., J. Budziszewski 1997 *Potential of Detailed Archaeological Surveys of Flint Outcrop Areas. Case Study: Itża Region (Central Poland)*, (w:) *Man and Flint. Proceedings of the VIIth International Flint Symposium, Warszawa — Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995*, Warszawa, 23–28.
- Benecke N. 1994 *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Stuttgart.
- Benkowski-Pivovarova Z. 1976 *Zur kulturellen Stellung des Rollerfunde von Mistelbach im Rahmen der entstehenden Hügelgräberkultur*, (w:) *Symposium über das Spätneolithikum und die Frühbronzezeit im Donauegebiet*, Novi Sad, 17–25.
- Bierezańska S.S. 1972 *Kultura trzciniacka na Ukrainie*, „Archeologia Polski”, t. 17, 259–305.
- Bierezańska S.S. 1989 *Spomenici brončanog doba u Ukrajini*, (w:) *Sjai ukrajinskih riznica*, Zagreb, 17–19.
- Bezenberger A. 1893 *Bericht des Vorsitzenden über die von ihm im vorigen Jahre auf der Kurischen Nebrung gemachten steinzeitlichen Funde*, „Sb. Prussia”, t. 18, 36–45.
- Bezenberger A. 1900 *Hügelgrab bei Schlaszen, Kr. Memel*, „Sb. Prussia”, t. 21, 81–85.
- Bintliff J. 1984 *The Neolithic in Europe and social evolution*, (w:) *European Social Evolution. Archaeological Perspectives*, Bradford, 83–121.
- Blajer W. 1981 *Rzeszów, stanowisko 88; stanowisko 89*, „Informator Archeologiczny”, Badania rok 1980, Warszawa, 46–47.
- Blajer W. 1982 *Rzeszów, stanowiska 88 i 89*, „Informator Archeologiczny”, Badania rok 1981, Warszawa, 53–55.
- Blajer W. 1984 *Die Arm- und Beinbergen in Polen*, *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. X, t. 2, München.
- Blajer W. 1985a *Stan badań nad południowym zasięgiem kultury trzciniackiej*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 24, 61–88.
- Blajer W. 1985b *Uwagi o materiale zabytkowym z Jędrzychowic*, (w:) *Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa*, *Archaeologia Interregionalis*, Kraków, 57–67.
- Blajer W. 1987a *Problematyka zróżnicowania terytorialnego kultury trzciniackiej (uwagi dyskusyjne)*, (w:) *Kultura trzciniacka w Polsce*, Kraków, 19–33.
- Blajer W. 1987b *Osada w Rzeszowie-Baranówce na tle południowej strefy kultury trzciniackiej*, (w:) *Kultura trzciniacka w Polsce*, Kraków, 187–191.
- Blajer W. 1988 *Uwagi o znaleziskach naramienników z tarczami spiralnymi na ziemiach polskich*, „Archeologia Polski”, t. 33, 151–164.
- Blajer W. 1989a *Kultura trzciniacka*, (w:) *Pradzieje ziem polskich*, t. 1, cz. 2, Warszawa-Lódź, 441–454.
- Blajer W. 1989b *Z problematyki zabytków brązowych wczesnej fazy grupy tarnobrzeskiej*, (w:) *Grupa tarnobrzeska kultury lużyckiej*, Rzeszów, 111–141.
- Blajer W. 1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Blajer W. 1996 *Prinzessinnen und Schmiede. Einige Bemerkungen zur regionalen Differenzierung des Ringschmucks in der frühen Phase der Lausitzer Kultur*, (w:) *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Kraków, 83–110.
- Blajer W., S. Czopek 1996 *Osada z początku środkowego okresu epoki brązu w Dylągówce, woj. rzeszowskie (stanowisko 1)*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 17, 19–43.
- Blajer W., S. Czopek i A. Kostek 1991 *Początki grupy tarnobrzeskiej nad środkowym Sanem*, (w:) *Die Anfänge der Urnenfelderulturen in Europa*, *Archaeologia Interregionalis*, t. 13, 265–295.
- Blajer W., A. Szpunar 1982 *O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski*, „Archeologia Polski”, t. 26 (1981), 295–320.
- Blajer W., K. Tunia 1996 *Bransoleta brązowa z Boronic, woj. Kielce*, (w:) *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Kraków, 111–114.
- Bockarev V., A. Lescov 1979 *Jung und Spätbronzezeitliche Gussformen im Nordlichen Schwarzmeergebiet*, *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. 19, t. 1 München.
- Bokiniec A.Z. 1987 *Schyłkowy neolit i wczesny okres epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, (w:) *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, 207–221.
- Bokiniec A.Z. 1989 *Próba interpretacji kulturowej osady z przełomu neolitu i epoki brązu w Potoku, gm. Włocławek na podstawie ceramiki naczyńowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, t. 16, 45–71.
- Bokiniec A.Z. 1995 *Początki epoki brązu na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa, (maszynopis pracy doktorskiej).
- Bokiniec A.Z., M. Marciniak 1987 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku Grudziądz-Mniszek 3, woj. toruńskie*, (w:) *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, 223–247.
- Borkowski W. 1987 *Neolithic and Early Bronze Age Heart-shaped Arrow-heads from the Little Poland Upland*, (w:) *New in Stone Age Archaeology*, *Archaeologia Interregionalis*, t. 8, 147–181.
- Borkowski W. 1995 *Krzemionki Mining Complex. Deposit Management System*, (w:) *Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemionkami w Pradziejach*, t. 2, Warszawa.
- Borkowski W., J. Budziszewski 1995 *The Use of Striped Flint in Prehistory*, „Archaeologia Polona”, t. 33, 71–87.
- Borkowski W., W. Migal, S. Safaciński, M. Zalewski 1989 *Urgeschichtlicher Feuersteinbergbau im Gebiet von Krzemionki. Ein Bericht zum Stand der Forschung*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 64(2), 164–207.
- Bóna I. 1975 *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest.
- Bökönyi S. 1974 *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapest.
- Braudel F. 1992 *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII wiek. Tom III. Czas świata*, Warszawa.
- Brazaitis D. 1992 *Akmens amžiaus tyrinėjimai Vokės aukštupyje*, (w:) *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1990 ir 1991 metais Vilnius*, Vilnius 5–8.
- Brazaitis D. 1998 *Papiškių 4-oji durpyninė gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 16, (w druku).

- Bronicki A. 1997a *Kurban kultury trzcinieckiej (?) w miejscowości Haliczany, woj. chełmskie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 2, 56–59.
- Bronicki A. 1997b *Drugi sezon badań kurbanu kultury trzcinieckiej — „Szwedzka Mogiła” w miejscowości Zienki, woj. chełmskie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 2, 53–55.
- Buchvaldek M. 1986 *Zum gemeineuropäischen Horizont der Schnurkeramik*, „Præhistorische Zeitschrift”, t. 61, 130–151.
- Budziszewski J. 1980 *Der Ożarówer Feuerstein und die Probleme seiner Nutzung und Verteilung*, (w:) *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stabl der Steinzeit, Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau — Museum Bochum*, t. 22, Bochum, 318–320.
- Budziszewski J. 1986 *Exploration of the Mining Field „Za Garnarczami” in Ożarów, Tarnobrzeg Voivodship. Preliminary Report*, (w:) *Papers for the International Conference on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin*, Budapest-Sümege, 69–82.
- Budziszewski J. 1987 *Wykorzystywanie tzw. krzemienia czekoladowego przez ludność Wyżyny Środkowomazowieckiej na przełomie neolitu i epoki brązu*, (maszynopis pracy doktorskiej w IA UW), Warszawa.
- Budziszewski J. 1989 *Wstępne wyniki badań materiałów krzemienianych kultury iwieńskiej ze stanowiska 14 w Rybinach, gm. Topólka, woj. wrocławskie* (w:) P. Makarowicz *Osada kultury iwieńskiej w Rybinach, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, Inowrocław, 49–51.
- Budziszewski J. 1991 *Krzemieniarstwo ludności Wyżyny Środkowomazowieckiej we wczesnej epoce brązu*, (w:) *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowoschodniej. Lubelskie Materiały Archeologiczne* t. 6, Lublin, 181–208.
- Budziszewski J. 1996 *Przyczynki do poznania gospodarki krzemieniem pasiastym we wczesnej epoce brązu*, (w:) *Z badań nad wykorzystaniem krzemienia pasiastego. Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemienianymi w Pradziejach*, t. 3, Warszawa, 87–109.
- Budziszewski J. 1997a *C-14 Dating of Shallow Flint Mine Sites. Case Study from „Za Garnarczami” Mining Field in Ożarów (Central Poland)*, (w:) *Man and Flint. Proceedings of the VIIth International Flint Symposium, Warszawa — Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995*, Warszawa, 49–55.
- Budziszewski J. 1997b *Mine 1/4 of the „Za Garnarczami” Mining Field in Ożarów (Central Poland). Remarks on Methods of Studying Shallow Flint Mines*, (w:) *Siliceous Rocks and Culture*, Granada, 151–162.
- Budziszewski J. 1997c *Krzemieniarstwo społeczności kultury trzcinieckiej z Wyżyny Środkowomazowieckiej*, (w:) *Międzynarodowe Sympozjum. Trzciniec: system kulturowy czy interkulturowy proces? Społeczeństwa pogranicza bałtyjsko-pontyjskiego w początkach epoki brązu*, streszczenia referatów, Poznań-Obrzycko, 7–8.
- Budziszewski J., R. Michniak 1983/1989 *Z badań nad występowaniem, petrograficzną naturą oraz prahistoryczną eksploatacją krzemienia pasiastych w południowym skrzydle niecki Magoń - Folwarczysko*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 49(2), 151–187.
- Budziszewski J., R. Michniak 1995 (eds.) *VIIth International Flint Symposium, Warszawa — Ostrowiec Świętokrzyski, 4–8 September 1995. Guide-Book of Excursion 2: Northern Foothills of Holy Cross Mountain*, Warsaw.
- Bukowski Z. 1980 *W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski*, „Archeologia Polski”, t. 25, 281–334.
- Burgess C. 1976 *The Beaker Phenomenon: Some Suggestions, Part I: General Comments and the British Evidence*, (w:) *Settlement and Economy in the Third and Second Millennia B.C.*, *British Archaeological Report*, t. 33, 306–323.
- Butrimas A. 1996 *Šarnelės neolito gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 14, 174–191.
- Cabalska M. 1974 *Z badań nad problematyką najstarszej ceramiki zdobionej ornamentem guzowym z terenu Polski południowej w świetle materiałów z Maszkowic, pow. Nowy Sącz*, „Slovenská Archeológia”, t. 22, 39–60.
- Cabalska M. 1983 *Materiały z epoki brązu i wczesnego okresu epoki żelaza odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (5) w latach 1950–1952*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 7, 7–74.
- Cabalska M. 1985 *Związki między kulturą Otomani a kulturą trzciniecką*, „Archeologia Polski”, t. 29(1), 1980, 53–65.
- Case H. 1987 *Postscript: Oxford International Western Mediterranean Bell Beaker Conference*, (w:) *Bell Beakers of the Western Mediterranean, The Oxford International Conference 1986, British Archaeological Report, International Series*, t. 331, 115–128.
- Chachlikowski P. 1989 *Tehnokompleks kamieniarstwa społeczności kultury iwieńskiej z Rybin, gm. Topólka, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, (w:) P. Makarowicz *Osada kultury iwieńskiej w Rybinach, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, Inowrocław, 52–64.
- Charniauski M.M. 1996 *Materials of Globular Amphora Culture in Belarus, Eastern Exodus of the Globular Amphora Peoples: 2950–2359 BC*, *Baltic-Pontic Studies*, t. 4, 87–97.
- Chmielewska M. 1973 *Badania stanowiska Polany II w pow. Szydłowiec, w 1971 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 25, 29–37.
- Chmielewska M. 1988 *The Early Bronze Age Flint Mine at Site II, Polany, Radom District*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 35, 139–181.
- Chmielewski W., J. Kostrzewski, K. Jażdżewski 1965 *Pradzieje Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Chochorowski J. 1985 *Zur Chronologie in Rekonstruktion der Befestigungsanlage der frühbronzezeitlichen Burg in Jędrychowice*, (w:) *Frühbronzezeitliche Befestigte Siedlungen in Mitteleuropa, Archaeologia Interregionalis*, Warszawa-Kraków, 45–57.
- Chochorowski J. 1989 *Cmentarzysko grupy tarnobrzęskiej w Manasterzu (stan. 6), gm. Wiązownica, woj. Przemysł, w świetle dotychczasowych badań*, (w:) *Grupa tarnobrzęska kultury lużyckiej*, Rzeszów, 585–615.
- Chomentowska B. 1964 *Masowy grób kultury trzcinieckiej w Kosinie pow. Kraśnik*, „Światowit”, t. 25, 237–251.
- Chotyński A. 1911 *Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcianca, Żmijowisk i innych wsi w pow. puławskim*, „Światowit”, t. 9, 47–70.

- Clark G. 1936 *The Timber Monument at Armingball and its Affinities*, „Proceedings of the Prehistoric Society” t. 2, 1–51.
- Clark G., S. Piggot 1970 *Spółczesność pradziejowa*, Warszawa.
- Clarke D.L. 1968 *Analytical Archaeology*, London.
- Cofta-Broniewska A., A. Koško 1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa–Poznań.
- Czarnecki R. 1996 *Wyżyna Sandomierska. Część wschodnia. I – Komponenty krajobrazu geograficznego*, Warszawa.
- Czebreszuk J. 1987 *Osada z połowy II tys. p.n.e. w Goszczewie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. wrocławskie, stan. 14. Z badań nad rozwojem kulturowym społeczeństw Kujaw na przełomie epok neolitu i brązu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 2, 199–138.
- Czebreszuk J. 1988 *Wpływ społeczeństw Kotliny Karpackiej na proces integracji kulturowej w okresach BB–BD na Kujawach*, (w:) *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, Inowrocław, 197–217.
- Czebreszuk J. 1990 *Osada ludności kręgu kultury łużyckiej w Korzeczniku, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 14*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, 147–170.
- Czebreszuk J. 1996 *Spółczesność Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań.
- Czebreszuk J. 1997 *Krąg mogiłowy i popielnicowy na Kujawach. Przyczynek do badań nad regionalną zmianą kulturową*, (w:) *Brązy i ludzie u progu okresu pól popielnicowych we wschodniej części Europy Środkowej*, Kraków.
- Czebreszuk J. 1998 *The North-Eastern Borderland of the Bell Beakers. The Case of the Polish Lowland*, (w:) *Some New Approaches to The Bell Beaker „Phenomenon” Lost Paradises...?*, *British Archaeological Report International Series* t. 690, 161–174.
- Czebreszuk J., M. Ignaczak 1997 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobązowe na stanowisku 12 w Borowie, woj. wrocławskie*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 11, 67–83.
- Czebreszuk J., M. Ignaczak, J. Łoś 1997 *Osadnictwo wczesnej kultury łużyckiej w Narkowie, gmina Dobrze, stanowisko 9. Z badań nad kulturą łużycką na Niżu Polskim*, Poznań.
- Czebreszuk J., P. Makarowicz, M. Szmyt 1998 *Sieć powiązań genetycznych trzciniackiego kręgu kulturowego na Kujawach*, (w tym tomie).
- Czebreszuk J., M. Przybytek 1997 *Osadnictwo neolityczne na stanowisku 16 w Narkowie, gm. Dobrze, woj. wrocławskie*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 11, 53–65.
- Czebreszuk J., M. Szmyt *Der Epochenumbruch vom Neolithikum zur Bronzezeit im Polnischen Tiefland am Beispiel Kujawiens*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 73, 167–232.
- Czerniak L. 1996 *Archaeological cultures and reality*, „Archeologia Polona”, t. 34, 83–96.
- Czerniak L., A. Koško 1980 *Zagadnienie efektywności poznawczej analizy chronologicznej ceramiki na podstawie cech technologicznych (Z problematyki badań nad „datowaniem technologicznym” ceramiki kultur neolitycznych w strefie Kujaw)*, „Archeologia Polski”, t. 25, 247–280.
- Czopek S. 1992 *Badania stanowisk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza prowadzone przez Muzeum Okręgowe w Rzeszowie w latach 1985–1990*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 1985–1990*, Rzeszów, 167–183.
- Czopek S. 1996a *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. Studium osadniczo-kulturowe*, Rzeszów.
- Czopek S. 1996b *Z badań nad kulturą trzciniacką na płaskowyżu Kolbuszowskim. Region osadniczy nad Trzebośnicą, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 17, Rzeszów, 11–17.
- Czopek S., M. Florek, J. Ginalski, A. Koperski, A. Szpunar 1996 *Badania archeologiczne prowadzone na terenie Polski południowo-wschodniej w 1995 roku*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 17, Rzeszów, 327–331.
- Daugnora L., A. Girininkas 1996 *Osteoarcheologija Lietuvoje. Vidurinis ir vėlyvasis holocenas*, Vilnius.
- Dąbrowski J. 1957 *Osada kultury amfor kulistych w Biskupinie, pow. Żnin*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24, 244–249.
- Dąbrowski J. 1963 *Z problematyki II okresu epoki brązu w północno-wschodniej Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, t. 2(80), 169.
- Dąbrowski J. 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
- Dąbrowski J. 1975 *Trzciniac-Komarów-Sosnica*, „Archeologia Polona”, t. 16, 39–69.
- Dąbrowski J. 1977 *Oddziaływania śląsko-wielkopolskie na metalurgię kultury trzciniackiej*, (w:) *Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza*, Wrocław, 201–224.
- Dąbrowski J. 1985 *Obiekt kultury iwieńskiej ze stanowiska 2a w Biskupinie, woj. bydgoskie*, (w:) *Frühbronzezeitliche Befestigte Siedlungen in Mitteleuropa*, *Archaeologia Interregionalis*, Kraków, 181–191.
- Dąbrowski J. 1987 *Stan i potrzeby badań nad kulturą trzciniacką*, (w:) *Kultura trzciniacka w Polsce*, Kraków, 5–18.
- Dąbrowski J. 1991 *Uwagi o powstawaniu kultur łużyckich*, (w:) *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, *Archaeologia Interregionalis*, t. 13, Warszawa–Kraków, 195–215.
- Dąbrowski J. 1993 *O podstawowych pojęciach chronologii względnej (na przykładzie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza)*, „Archeologia Polski”, t. 38, 201–228.
- Dirjec B. 1991 *Kolišče v bližini Zornice pri Blatni Brezošvici*, (w:) *Poročilo o raziskavanju paleolita, neolitain eneolita v Sloveniji*, t. 19, Ljubljana, 193–206.
- Dobrzańska H., J. Rydzewski 1992 *Elementy zakarpackie materiałach kultury trzciniackiej w Mysławczycach, woj. krakowskie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 31, 91–106.
- Doluhanow P.M., W.P. Tretiakov 1979 *Neolit dnipro-doniecki i kultura pucharów lejkowatych na północ od Karpat*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 19, 37–50.
- Doneus M. 1991 *Zum mittelbronzezeitlichen Keramikdepot von Maisbirbaum, gem. Ernstbrunn, p.B. Korneuburg*, „Archaeologia Austriaca”, t. 75, 107–128.

- Dušek M. 1960 *Patince — das Gräberfeld der nordpanonischenkultur* (w:) *Pobrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I*, Bratislava, 139–296.
- Dušek M. 1969 *Bronzezeitliche Grabfelder in der Südwestslowakei*, Bratislava.
- Dyskusja ... 1987 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na przykładzie wybranych inwentarzy krzemiennych z terenu Krakowa — Nowej Huty*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 211–212.
- Ehrich R., E. Pleslová 1968 *Homolka. An Eneolithic Site in Bohemia*, „Bulletin American School of Prehistoric Research”, t. 24, 19–144.
- Eliade M. 1993 *Kowale i alchemicy*, Warszawa.
- Engel C. 1935 *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg.
- Florek M., J. Libera 1994 *Pierwszy sezon badawczy przykopalnianych pracowni w rejonie wschodni krzemienia Świeciechowskiego w Kopcu*, (w:) *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1993 roku*, Lublin, 3–14.
- Florek M., H. Taras 1996 *Sprawozdanie z badań zespołu grobowego kultury trzcinieckiej na stanowisku 1 w Dacharzewie, gm. Wilczyce, woj. tarnobrzeskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 1, Lublin, 63–68.
- Florek M., H. Taras 1997 *Möglichkeiten der Interpretation von Bestattungsbräuchen und gesellschaftlichen Fragen in der Trzciniec-Kultur. Am Beispiel des Hügelgrabs in Dacharzew*, (w:) *Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa*, Kraków, 65–89.
- Forenbaher S. 1993 *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age*, „Antiquity”, t. 67, 218–256.
- Furmánek V. 1977 *Pilinyer Kultur*, „Slovenská Archeologia”, t. 25, 251–370.
- Furmánek V., K. Marková 1992 *Siedlung des Tell-Typs in Včelince*, (w:) *Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*, Berlin, 293–303.
- Furmánek V., K. Marková 1998 *Die westliche Peripherie der Otomani-Kultur in der Slowakei*, (w:) *Materiały z międzynarodowego sympozjum: Kultura Otomani-Füzesabony. Rozwój-Chronologia-Gospodarka*, Dukla, (w druku).
- Furmánek V., K. Pieta 1985 *Początki odziewania na Slovensku*, Bratislava.
- Furmánek V., L. Veličik 1980 *Doba bronzowa*, „Slovenska Archeologia”, t. 28, 159–174.
- Furmánek V., L. Veličik, J. Vladár 1991 *Slovensko w dobie bronzowej*, Bratislava.
- Gajewski L. 1969 *Fin du néolithique — début de la période de Hallstatt*, „Inventaria Archaeologica Pologne”, t. 22: PL 130–136, Warszawa.
- Gancarski J. 1988 *Wstępne sprawozdanie z badań osady trzciniecko-otomańskiej na stanowisku nr 29 w Jasle, województwo krośnieńskie*, „Acta Archaeologica Carpatica”, t. 27.
- Gancarski J. 1992 *Pradzieje Kotliny Jasielskiej i jej obrzeży. Wyniki badań archeologicznych w ostatnich latach*, Jasło.
- Gancarski J. 1994 *Pogranicze kultury trzcinieckiej i Otomani-Füzesabony — grupa jasielska*, (w:) *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, 75–104.
- Gardawski A. 1951 *Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Łubna, pow. Sieradz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 18, 1–84.
- Gardawski A. 1954 *Wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1952 w miejscowości Trzciniec pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 369–396.
- Gardawski A. 1956 *Wyniki badań w 1954 r. nad osadnictwem kultury iwieńskiej w Biskupinie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 2, 34–38.
- Gardawski A. 1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „Materiały Starożytne”, t. 5, 7–189.
- Gardawski A. 1966 *Chronologia kultury trzcinieckiej*, „Archeologia Polski”, t. 10(2), 529–538.
- Gardawski A. 1968 *Zagadnienie ciągłości osadniczej, kulturowej i etnicznej w międzyrzeczu Odry-Dniepru od II okresu epoki brązu do VI/VII wieku n.e.*, (w:) *Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14–18.IX.1965*, t. 1, Warszawa, 215–240.
- Gardawski A. 1969 *Kultury środkowo-wschodniej Europy w starszej i środkowej epoce brązu (XVI-XII stulecie przed n.e.)*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 4, 7–54.
- Gardawski A. 1971 *Zagadnienie fazy łódzkiej*, „Archeologia Polski”, t. 16(1/2), 151–166.
- Gardawski A. 1979 *Kultura łużycka na Rzeszowszczyźnie*, (w:) *Prabistoria ziem polskich*, t. 4, *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 61–63.
- Gardawski A., J. Dąbrowski, R. Mikłaszewska, J. Miśkiewicz 1957 *Kraal z wczesnej epoki brązu w Biskupinie, pow. Żnin*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24(1–2), 189–208.
- Gardawski A., K. Wesołowski 1956 *Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle „skarbów” brązowych z Dratowa, pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej*, „Materiały Starożytne”, t. 1, 59–103.
- Gąsior M. 1975 *Kultura trzciniecka na obszarze Polski środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. 22, 101–120.
- Gąsowski J. 1985 *Kultura pradziejowa na ziemiach polskich. Zarys*, Warszawa.
- Gediga B. 1978 *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu „kultury przedłużyckiej”*, (w:) *Prabistoria ziem polskich*, t. 3, *Wczesna epoka brązu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 137–172.
- Gedl M. 1963 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dankowie pow. Kłobuck, cz. III (materiały z badań prowadzonych w latach 1964–65)*, „Materiały Archeologiczne”, t. 4, 117–216.
- Gedl M. 1967 *Studia nad wczesną fazą kultury łużyckiej w środkowej i wschodniej w Polsce*, „Archeologia Polski”, t. 12, 286–294.
- Gedl M. 1970 *Ze studiów nad genezą i wczesną fazą grupy tarnobrzeskiej*, „Archeologia Polski”, t. 15, 365–386.
- Gedl M. 1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

- Gedl M. 1982 *Periodyzacja i chronologia kultury łużyckiej w zachodniej Małopolsce*, (w:) *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, 11–33.
- Gedl M. 1983 *Die Nadeln in Polen I, Praehistorische Bronzefunde*, Abt. XIII, t. 7, München.
- Gedl M. 1984 *Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Gedl M. 1985a *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna, cz. III. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie*, Kraków.
- Gedl M. 1985b *Podkarpacka odmiana brązowych szpil z tulejkowatą główką*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 24, 89–99.
- Gedl M. 1985c *Bronze II et III (Mont). Phase finale de la civilisation prélusacienne et phase initiale de la civilisation lusacienne, groupe de Haute Silesie- Petite Pologne*, „Inventaria Archaeologica Pologne”, PL LII, Warszawa-Łódź.
- Gedl M. 1989 *Kultura przedłużycka*, (w:) *Pradzieje ziem polskich*, t. 1, cz. 2, *Epoka brązu i początki epoki żelaza*, 467–475.
- Gedl M. 1989a *Kultura iwieńska*, (w:) *Pradzieje ziem polskich*, t. 1, cz. 2, *Epoka brązu i początki epoki żelaza*, 425–429.
- Gedl M. 1991 *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrze. Część I*, Kraków.
- Gedl M. 1992a *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrze. Część II*, Kraków.
- Gedl M. 1992b *Die Vorlausitzer Kultur, Praehistorische Bronzefunde*, Abt. XXI, t. 2, München.
- Gedl M. 1995 *Badania archeologiczne we wschodniej części Pogórza Dynowskiego*, „Rocznik Przemyski”, t. 31(1), 23–46.
- Gedl M. 1996 *Młodsza epoka brązu w południowej, karpackiej części województwa przemyskiego*, „Rocznik Przemyski”, t. 32(3), 29–49.
- Gerloff S. 1993 *Zu Fragen mittelmeerländischen Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 68, 58–102.
- Gimbutas M. 1956 *Borodino, Seima and their Contemporaries*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, t. 22, 143–158.
- Ginalski J. 1992 *Osada wielokulturowa w Ładzinie, gm. Rymanów, stan. 12*, (w:) *Badania archeologiczne w województwie krosnieńskim w latach 1990–1991*, Krosno, 11–13.
- Girininkas A. 1990 *Kretuonas. Vidurinis ir vėlyvasis neolitas*, Vilnius.
- Girininkas A. 1994 *Baltų kultūros ištakos*, Vilnius.
- Glob P.V. 1952 *Danske Oldsager. Yngre stenalter*, København.
- Gogaltan F. 1996 *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, (w:) *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, 43–50.
- Gold der Steppe 1991 *Archäologie der Ukraine. Kat. NN 56–65*, Schleswig.
- Görsdorf J. 1998 *Radiokarbondatierungen an Menschenknochen aus den Graberfeldern in Jelsovce*, (w:) *Die frühbronzezeitlichen Graberfelder von Jelsovce — als Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, Berlin, (w druku).
- Gosik B. 1997 *Osadnictwo z epoki brązu na stanowisku 25B w Tyszowcach*, Lublin, (maszynopis pracy magisterskiej).
- Goszczyński J. 1995 *Lis*, Warszawa.
- Górski J. 1991a *Tendencje rozwojowe ceramiki kultury trzcinięckiej na przykładzie osady w Jakuszowicach*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 14, 69–82.
- Górski J. 1991b *Osada kultury trzcinięckiej w Jakuszowicach, cz. 1*, „Badania w Jakuszowicach”, Kraków.
- Górski J. 1992 *Uwagi o schyłkowych fazach kultury trzcinięckiej i początkach kultury łużyckiej na terenie Nowej Huty*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 15, 63–72.
- Górski J. 1993 *Osada kultury trzcinięckiej i łużyckiej w Krakowie Nowej Hucie-Mogile, stanowisko 55. (Analiza materiałów, część I)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 16, 55–102.
- Górski J. 1994a *Osada kultury trzcinięckiej i łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, st. 55. (Analiza materiałów, część II)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 17, 65–113.
- Górski J. 1994b *Materiały kultury trzcinięckiej z kopca wschodniego w Rosiejowie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 17, 41–64.
- Górski J. 1994c *Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzcinięckiej na obszarze lessów podkrakowskich*, (w:) *Problemy kultury trzcinięckiej*, Rzeszów, 23–49.
- Górski J. 1996a *Osadnictwo kultury trzcinięckiej na skraju terasy Wisły w Nowej Hucie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 19, 7–11.
- Górski J. 1996b *Uwagi o znaczeniu kurbanów dla społeczności kultury trzcinięckiej z obszarów lessowych zachodniej Małopolski*, (w:) *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedłowi*, Kraków, 203–211.
- Górski J. 1997a *Główne etapy rozwoju kultury trzcinięckiej na obszarze Nowej Huty na tle przemian tej kultury w zachodniej Małopolsce*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 20, 7–37.
- Górski J. 1997b *Kultura trzcinięcka*, (w:) *Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej*, Kraków, 219–246.
- Górski J. 1998 *Transkarpackie kontakty ludności kultury trzcinięckiej z zachodniej Małopolski (próba interpretacji niektórych znalezisk w świetle najnowszych odkryć w Karpatach)*, (w:) *Materiały z konferencji w Trzciniicy w 1996 r.*, (w druku)
- Górski J. 1998a *Podstawy taksonomii kultury trzcinięckiej w dorzeczu górnej Wisły*, (w tym tomie).
- Górski J. 1998b *Kultura trzcinięcka i kultura łużycka. Problem zmiany kulturowej w zachodniej Małopolsce*, (w tym tomie).

- Górski J., S. Kadrow 1996 *Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 48, 9–32.
- Größler H. 1907 *Das Fürstengrab im großen Galgenbügel am Paulsschachte bei Helmsdorf (im Mansfelder Seekreise)*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder”, t. 6, 1–87.
- Grigalavičienė E. 1995 *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius.
- Grossman A. 1984 *Badania 1983 r.*, „Informator Archeologiczny”, 63.
- Grossman A. 1985 *Badania 1984 r.*, „Informator Archeologiczny”, 45.
- Grossman A. 1986 *Badania 1985 r.*, „Informator Archeologiczny”, 42.
- Grossman A. 1988 *Badania 1987 r.*, „Informator Archeologiczny”, 51–52.
- Grossman A. 1989 *Stanowisko 2a w Biskupinie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, (w:) *Materiały XIII Ogólnopolskiej Konferencji Fotointerpretacyjnej*, Toruń, 100–105.
- Grossman A. 1995 *Biskupiński mikroregion osadniczy w początkach epoki brązu (I, II i II/III okresy epoki brązu)*, (w:) *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropologicznych w późnym glacie i holocenie*, Toruń, 65–77.
- Grygiel R. 1987 *Z badań nad kulturą trzciniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 73–88.
- Gumiński W., J. Fiodorczuk 1988 *Badania w Dutce, woj. suwalskie a niektóre problemy epoki kamienia w Polsce północno-wschodniej*, „Archeologia Polska”, t. 33, 113–150.
- Guobytė R., M. Stančikaitė 1996 *Žmogaus veiklos pėdsakai Biržulio ežero žiedadulkių diagramose. Geomorfologinė ežero apylinkių sandara*, „Lietuvos archeologija”, t. 14, 213–218.
- Gurba J. 1957 *Nazaryne z wczesnej epoki brązu z Jurkowa w pow. Pińczów*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 4, 187–190.
- Gurba J., A. Kutylowski 1970 *Żurawce, pow. Tomaszów Lubelski*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1969, 105–106.
- Guzyński P. 1993 *Materiały krzemienne kultury iewiczkiej z ziemi chełmińskiej*, (w:) *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989–1992*, Toruń, 67–74.
- Hammond N.G.L. 1977 *Dzieje Grecji*, Warszawa.
- Hänsel B., P. Roman 1984 *Siedlungsstufe der bronzezeitlichen Girtla Mare-Gruppe bei Ostrovul Corbului östlich des Eisernen Tores*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 59, 188–229.
- Harck O. 1971/1972 *Die Riesenbecher von Hizacker*, „Hannoverisches Wendland”, t. 3, 21–30.
- Harrison R.J. 1980 *The Beaker Folk*, London.
- Hauser A. 1974 *Spoleczna historia sztuki i literatury*, Warszawa.
- Herbich T. i J. Lech 1995 PL 5. *Polany II, Radom Province*, „Archaeologia Polona”, t. 33, 488–506.
- Hoffer P. 1906 *Der Leubingener Grabhügel*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 5, 1–59.
- Hollack E. 1895 *Bericht des Lehrer Hollack*, „Sb. Prussia”, t. 19, 146/161.
- Hvass S. 1986 *Enkeltgravskulturens regionalgrupper i Vejle amt*, (w:) *Stridsøksefid i Sydskeandinavien. Beretning fra et symposium 30–31.X.1985 i Vejle*, 108–125, København.
- Ignaczak M. 1996 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Borowie, woj. wrocławskie, stanowisko 12*, Poznań, (maszynopis pracy magisterskiej).
- Ignaczak M., P. Makarowicz 1998 *Krąg trzciniecki i krąg mogiłowy. Problem zmiany kulturowej na Kujawach i w dolinie środkowej Warty*, (w tym tomie).
- Innerhofer F. 1997 *Frühbronzezeitliche Barrenbortfunde — Die Schätze aus dem Boden kehren zurück*, (w:) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin, 53–59.
- Iwaniszewski S. 1995 *Archeoastronomical investigations at Biskupin, Poland (EBA enclosure and EIA settlement)*, (w:) *Fourth Annual European Conference on Archaeoastronomy Smolyan, August 31 — September 2, 1993*, 85–92.
- Jacob-Friesen K.H. 1939 *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, 3 Auflage*, Hildesheim.
- Jacobs J. 1991 *Die Einzelgrabkultur in Mecklenburg-Vorpommern*, Schwerin.
- Jamka R. 1963 *Uwagi o kulturze trzcinieckiej na terenie Sandomierskiego*, (w:) *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski quinquagesimum annum optimarum artium studiis dedicum peragenti ab amicis, collegis, discipulis oblata*, Poznań, 117–127.
- Janowski J. 1966 *Z badań nad osadnictwem kultury łużyckiej w Wietrznie, pow. Krosno*, (w:) *Materiały i Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*, Rzeszów, 32–35.
- Janowski J. 1968 *Z badań nad osadnictwem prahistorycznym w Wietrznie, pow. Krosno*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, Rzeszów, 138–145.
- Javorský F. 1982 *Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš Archeologického ústav SAV*, (w:) *Avans 1982*, Nitra, 99–124.
- Jażdżewski K. 1948 *O zagadnieniu początków kultury łużyckiej*, „Slavia Antiqua”, t. 1, 94–151.
- Jażdżewski K. 1959 *Tresor votif de tourbiere, Miechowice I, distr. de Włocławek*, (w:) *Age du Bronze et periode de Hallstatt*, „Inventaria Archaeologica Polone”, t. 3, PL 17.
- Jażdżewski K. 1981 *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Jensen J.A. 1973 *Myrbøj, 3 bustomter med. Klokkebeagerkeramik*, „Kuml” 1972, 61–122.
- Jensen J. 1993 *Danische Vorzeit. Fuhrer durch das Nationalmuseum*, Kopenhagen.
- Jóźwiak B. 1997 *Gospodarka zwierzęca późnoneolitycznych społeczności rejonu Pagórków Radziejowskich (Wzgórze Prokopiaka)*, Poznań, (praca w maszynopisie).
- Juodagalvis V. 1992 *Kubilėlių vėlyvojo neolito gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 8, 34–56.
- Juodagalvis V. 1993 *Užnemunė akmens amžiaus pabaigoje — žalvario amžiaus pradžioje. Humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacijos tezės*, Vilnius.

- Juodagalvis V. 1998 *Dusios 8-oji ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 16, (w druku).
- Kaczanowska M. 1985 *Robstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau*, Warszawa.
- Kadrow S. 1988 *Jama nr 10 na stanowisku 5 we Wronowicach-Paprzycy, gm. Tyszwowce*, „Prace i Materiały Zamojskie”, t. 1, 25–33.
- Kadrow S. 1991 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Kadrow S. 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
- Kadrow S., J. Machnik 1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Kadrow S., A. i J. Machnikowie 1992 *Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, część II. Cmentarzysko z wczesnej epoki brązu*, Kraków.
- Kalicz N. 1968 *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest.
- Kalicz-Schreiber R. 1967 *A Rákospalotai edénzlelet*, „Archeologiai Értesítő”, t. 94, 48–52.
- Kamieńska J., J.K. Kozłowski 1990 *Entwicklung und Gliederung der Lengyel- und Polgar-kulturgruppen in Polen*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Archeologiczne”, t. 46.
- Kaszewski Z. 1966 *Osada kultury łużyckiej z III i IV okresu epoki brązu na stanowisku 13 w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. 14, 159–229.
- Kaszewski Z. 1982 *Skarb z III okresu epoki brązu (Mont.) z Pasiaki w woj. włocławskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. 27 (1980), 157–166.
- Kempisty A. 1967 *Wyniki badań kopca I w Miernowie, pow. Pińczów*, (w:) *Metodyka naukowo-techniczna badań archeologicznych i antropologicznych*, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej 4, Warszawa, 147–175.
- Kempisty A. 1978 *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- Kempisty A. 1982 *Problem metalurgii miedzi w kulturze ceramiki sznurowej i w kulturach episznurowych na północ od Karpat*, (w:) *Pamiętnik Muzeum Miedzi*, t. 1, 67–77.
- Kempisty A. i P. Włodarczyk 1996 *Chronologia absolutna cmentarzyska w Żernikach Górnych*, (w:) *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 127–140.
- Kempisty E. 1968 *Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starych, pow. Węgrów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, 224–235.
- Kempisty E. 1973 *Kultura ceramiki „grzebykowo-dółkowej” na Mazowszu i Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, 3–76.
- Kempisty E. 1983 *Neolityczne kultury strefy leśnej w północnej Polsce* (w:) *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk, 175–199.
- Kersten K. 1966 *Ein spätneolithischer Riesenbecher aus Mannbagen*, Kr. Herzogtum Lauenburg. „Offa”, t. 23, 77–78.
- Kilian L. 1955 *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn.
- Klekot E. 1988 *Wytwórczość wczesnobrązowych siekier dwuściennych z krzemienia pasiastego*, Warszawa, (maszynopis pracy magisterskiej).
- Klochko VI. 1993 *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th–10th centuries B.C.*, *Baltic-Pontic Studies*, t. 1, Poznań.
- Kločko L., J. Czebreszuk 1997 *Przyczynek do badań charakteru więzi kulturowej między społecznościami Kujaw i stepów nadczarnomorskich. Krusza Podlotowa, woj. bydgoskie, stan. 8*, (w:) *Rola Odry i Łaby w przemianach kulturowych epoki brązu i epoki żelaza*, Wrocław-Gliwice, (w druku).
- Kłodnicki Z. 1992 *Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce*, Wrocław.
- Kłosińska E. 1987a *Kurban kultury trzcinieckiej w Zemborzycach-Dąbrowie, woj. Lublin*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 38, 201–207.
- Kłosińska E. 1987b *Zagadnienie cmentarzysk kurbanowych kultury trzcinieckiej*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 35–56.
- Kłosińska E. 1991 *Osada kultury trzcinieckiej w Rakszawie, stanowisko 12, woj. Rzeszów*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 1980–1984*, Rzeszów, 157–163.
- Kłosińska E. 1994 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Prośny i Warty*, (w:) *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, 7–22.
- Kłosińska E. 1997 *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*, Wrocław.
- Kobusiewicz M., J. Kabaciński 1993 *Chwalim. Subboreal Hunter-Gatherers of the Polish Plain*, Poznań.
- Koehler K. 1900 *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, zeszyt II, Poznań.
- Kogus A. 1963 *Cmentarzysko z wczesnego okresu kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 4, 103–115.
- Kogus A. 1967 *Jama kultury trzcinieckiej ze Wzgórz Krzesławickich (stan. IV) w Nowej Hucie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 8, 105–110.
- Kogus A. 1984 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie (Część I. Katalog materiałów z badań prowadzonych w latach 1954–1971)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 8, 7–124.
- Koj J. 1987 *Wyniki badań osady kultury trzcinieckiej we Wronowicach-Paprzycy, stan. 5, woj. zamojskie* (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 193–204.
- Königer J., H. Schlichterle 1990 *Zur Schnurkeramik und Frühbronzezeit am Bodensee*, „Fundberichte aus Baden-Württemberg”, t. 15, 149–173.

- Kopacz J. 1987 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na przykładzie wybranych inwentarzy krzemiennych z terenu Krakowa – Nowej Huty*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 171–181.
- Kornatek A. 1974 *Skarb z Krobowa, pow. Grójec*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 5, 395–402.
- Körner G., F. Laux 1980 *Ein Königreich an der Lube*, Lüneburg.
- Kostrzewski J. 1963 *Replika na odpowiedź doc. dr. A. Gardauskiego*, „Archeologia Polski”, t. 8, 125–135.
- Kostrzewski J. 1964 *Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 15, 5–133.
- Koško A. 1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- Koško A. 1981 *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*, Poznań.
- Koško A. 1990 *The Migration of Steppe and Forest-steppe Communities into Central Europe*, „The Journal of Indo-European Studies”, t. 18, 309–330.
- Koško A. 1991a *Specyfika rozwoju kulturowego społeczeństwa Niżu Polski w dobie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu. Zarys problematyki*, (w:) *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej, Lubelskie Materiały Archeologiczne*, t. 7, Lublin, 23–37.
- Koško A. 1991b *Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej. Cmentarzysko grupy Dobre w Bożejewicach, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8*, Poznań- Inowrocław.
- Koško A. 1992 *Z badań nad tzw. horyzontem starszozłazowym w rozwoju późnoneolitycznej kultury społeczeństw Kujaw*, *Acta Universitatis Lodzianensis*, „Folia Archaeologica”, t.16, 85–95.
- Koško A. 1993 *Z badań nad udziałem tradycji kultury amfor kulistych w sferze światopoglądowo-obrzędowej społeczeństw kultury iwieńskiej*, (w:) *Miscellanea archaeologica Thadaeo Malinowski dedicata*, Poznań-Słupsk, 215–223.
- Koško A. 1994a *A chapter in the research on the South-Baltic cultural context in the development of the Great Poland-Kuivavia communities from the time of the horizon of the „classical” corded ware culture*, (w:) *Gyvenviečiu ir keramikos raida baltų žemese*, Vilnius, 153–161.
- Koško A. 1994b *Perspektywa „wschodu” w rozwoju osadniczo-kulturowym bałkańsko-środkowoeuropejskiego kręgu społeczeństw wczesnoagrarnych*, (w:) *Neolit i początki epoki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, Grudziądz, 189–197.
- Koško A. 1996 *The Origin of the Vistula-Dnieper Development of the Community of Sub-Neolithic Cultures. The Indo-Europeanization of Northern Europe* *The Journal of Indo-European Studies Monograph*, t. 17, Washington, 78–88.
- Koško A. (red.) 1996 *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, Poznań-Kruszwica-Inowrocław.
- Koško A. 1997 *Chronological-genetic framework of the „A horizon” features in the development of the Kuivavian FBC*, (w:) *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon — fiction or fact?*, Esbjerg, 125–133.
- Koško A., W.I. Kloczko 1991 *Bożejewice, gm. Strzelno, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8. Kurban z późnego okresu epoki neolitu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 4, 119–143.
- Koško A., M.Y. Videiko 1995 *Origins of neolithic-eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals*, *Baltic-Pontic Studies*, t. 3, 247–258.
- Kovács T. 1978 *Középső bronzkori edénylelet Mogyoródról*, „Archeologiai Értesítő”, t. 105, 217–222.
- Kovács T. 1988 *Die bronzezeitliche Siedlung von Süttő — eine kurze Übersicht*, „Slovenská Archeológia”, t. 36(1), 119–132.
- Kovács T. 1989 *Adatok az Ipoly — Zagyva-vidék középső bronzkorából*, „Archeologiai Értesítő”, t. 114, 3–21.
- Kovalyukh N., V. Skripkin 1997 *Application of a Statistical Method for Radiocarbon Analysis*, *Book of abstracts 16th International Radiocarbon Conference June 16–20 1997*, 99.
- Kovalyukh N., V. Skripkin, E. Sobotovich 1996 *Peculiarities of Carbon Behavior of the Reactor Graphite of the Chernobyl Fall Out. Third International Symposium and Exhibition on Environmental Contamination in Central and Eastern Europe, September 10–13*, Warsaw, 731–733.
- Kowiańska-Piaszykowska M., S. Kurnatowski 1954 *Kurban kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Kościan*, „Fontes Archaeologici Posnaniensis”, t. 4, 43–76.
- Kozłowski J. K., J. Machnik 1996 *U zarania kulturowej jedności w Europie Środkowej (V-II tysiąclecie przed Chr.)*, (w:) *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Środkowoeuropejskiej*, IV, 7–26.
- Kozłowski L. 1920a *Cmentarzysko ciałopalne łużyckie z III-go okresu epoki brązowej na uroczysku Wysyłek w Iwanowicach (pow. Miechowski)*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 5, 43–55.
- Kozłowski L. 1920b *Wielkopolska w epoce kamiennej*, cz. II, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1 (2–3), 1–51.
- Kozłowski L. 1928 *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływ na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*, Lwów.
- Krauss A. 1977 *Poglądy na kształtowanie się kultury łużyckiej w południowo-wschodniej Polsce*, „Materiały Archeologiczne”, t. 17, 5–51.
- Kraussow J., A. 1971 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Świnarach Starych, pow. Sandomierz*, „Materiały Archeologiczne”, t. 12, 109–131.
- Kristiansen K. 1994 *The Emergence of the European World System in the Bronze Age: Divergence and Social Evolution during the First and Second Millenia BC in Europe*, (w:) *Europe in the First Millenium B.C.*, Sheffield, 7–30.
- Krivalcevič M. 1997 *Z badań nad kulturą trzciniecką na Polesiu białoruskim w dorzeczu Prypeci*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 8, 69–97.
- Kruk J. 1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tys. p.n.e.*, Wrocław.
- Kruk J. 1993 *Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany środowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolicie (4600–1600 bc)*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 45, 7–17.

- Kruk J., S. Miliszkaukas 1981 *Wyzymne osiedle neolityczne w Bronocicach*, „Archeologia Polski”, t. 26(1) 65–108.
- Krukowski S. 1939a *Paleolit*, (w:) *Prehistoria ziem polskich*. Encyklopedia Polska PAU, t. 4, cz.1, dział V, Kraków, 1–117.
- Krukowski S. 1939b *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa.
- Krysiak K. 1954 *Szczątki zwierzęce z wczesnej epoki brązu w Biskupinie, pow. Żnin*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 260–262.
- Krysiak K. 1957 *Materiał kostny zwierzęcy z kurbanu III w Łękach Małych w pow. kościańskim*, „Fontes Archaeologici Posnaniensis”, t. 7, 142–143.
- Krzak Z. 1961 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w województwach kieleckim i lubelskim w latach 1954–1959*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, 29–42.
- Krzak Z. 1965 *Tymczasowa charakterystyka kopalni krzemienia w Świeciechowie*, „Archeologia Polski”, t. 10(1), 217–233.
- Krzak Z. 1994 *Megalithy Europy*, Warszawa.
- Kubasiewicz M. 1966 *Kości zwierzęce z kurbanu III w Strzelcach, pow. Mogilno, stan. 3*, (w:) T. Wiślański *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław, 263–278.
- Kufel-Dzierzgowska A. 1967 *Bronze III — période romaine tardive*, „Inventaria Archaeologica Pologne”, t. 18, PL 111.
- Kukawka S. 1991 *Kultura pucharów lejkowatych na Ziemi Chełmińskiej*, Toruń.
- Kunawicz-Kosińska E. 1981 *Osada wczesnobrązowa w Nowej Cerekwi, woj. Opole*, „Silesia Antiqua”, t. 23, 47–84.
- Kunawicz-Kosińska E. 1982 *Osada wczesnobrązowa w Nowej Cerekwi, woj. Opole*, „Silesia Antiqua”, t. 24, 59–84.
- Kunawicz-Kosińska E. 1985 *Osada obronna z wczesnej epoki brązu w Nowej Cerekwi*, (w:) *Frühbronzezeitliche Befestigte Siedlungen in Mitteleuropa, Archaeologia Interregionalis*, Kraków, 109–127.
- Kurnatowski S. 1966 *Materiały do środkowego okresu epoki brązowej w Wielkopolsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 17, 122–201.
- Kuśnier J. 1989 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj. Zamość*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40, 217–229.
- Lanting J.N. 1973 *Laat Neolithicum en vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen*, „Palaeohistoria”, t. 15, 215–317.
- Larsson T.B. 1986 *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden. Aspects of Social and Spatial Organization 1800–500 B.C.*, Umeå.
- Lasak I. 1993 *Osada kultury unietyckiej w Radłowicach (stan.22)*, „Acta Universitatis Vratislaviensis”, t. 24, 67–83.
- Lasota-Moskalewska A. 1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa.
- Laux F. 1991 *Der frühbronzezeitliche Hortfund von Rebenstorf, Gem. Lübbow, Ldkr. Lüchow-Dannenberg*, (w:) *Beiträge zur Archäologie und Geschichte Nordostniedersachsens, Schriftenreihe des heimatkundlichen Arbeitskreises Lüchow-Dannenberg*, t. 8, Lüchow, 83–94.
- Lech H., J. 1984 *The Prehistoric Flint Mine at Wierzbica „Zełe”: a Case Study from Poland*, „World Archaeology”, t. 16(2), 190–208.
- Lech H., J. 1995 *Pl. 3. Wierzbica „Zełe”, Radom Province*, „Archeologia Polona”, t. 33, 465–480.
- Lech H., J. 1997 *Flint Mining among Bronze Age Communities: a Case Study from Central Poland*, (w:) *Man and Flint. Proceedings of the VIIth International Flint Symposium, Warszawa–Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995*, Warszawa, 91–98.
- Lehmann L.T. 1965 *Placing the Pot Beaker*, „Helinium”, t. 5, 3–31.
- Leskov A.M. 1981 *Jung – und spätbronzezeitliche Depotfunde im nordliche Schwarzmeergebiet, Prähistorische Bronzefunde*, Abt. XX, t. 5, München.
- Libera J., A. Zakościelna 1987 *Złoża krzemieni turońskich na prawobrzeżu środkowej Wisły w świetle badań AZP. Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku*, Lublin, 39–47.
- Lichardus J. 1979/1980 *Zur problem der Riesenbecher und der frühen Bronzezeit im Hessischen Burgland*, „Funberichte aus Hessen”, 19/20, 327–368.
- Liguzińska-Kruk Z. 1982 *Poszukiwania archeologiczne w dorzeczu górnej Nidzicy*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 33, 191–214.
- Liversage D. 1987 *Mortens Sande 2 — A Single Grave Camp Site in Northwest Jutland*, „Journal of Danish Archaeology”, t. 6, 101–124.
- Luce J.V. 1987 *Homer i epoka heroiczna*, Warszawa.
- Machnik A. i J. 1985 *Die Graben auf der frühbronzezeitlichen Fundstelle „Babia Góra” (II) in Iwanowice bei Kraków*, (w:) *Frühbronzezeitliche Befestigte Siedlungen in Mitteleuropa*, Kraków, 219–223.
- Machnik J. 1960 *Kurban kultury trzcinieckiej z Dominikanówki, pow. Zamość*, „Materiały Archeologiczne”, t. 2, 79–83.
- Machnik J. 1972 *Die Mierzanowice-Kość'any-Kultur und das Karpatenbecken*, „Slovenská Archeológia”, t. 20, 177–188.
- Machnik J. 1978 *Wczesny okres epoki brązu*, (w:) *Prehistoria ziem polskich, t. 3. Wczesna epoka brązu*, 9–136, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Machnik J. 1982 *Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce*, *Pamiętnik Muzeum Miedzi*, t. 1, 79–100.
- Machnik J. 1984 *Frühbronzezeitliche Kulturen in Klempolen*, (w:) *Die Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und des Nordbalkans*, Beograd, 341–376.
- Machnik J. 1987 *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*, Kraków.
- Machnik J. 1991 *Aus dem Studien über die Periodisierung des Frühbronzezeit in Flussgebiet der oberen Weichsel*, (w:) *Zbornik Radova posvećenih akademiku Alojzu Benascu. Posebna izdanja XCV*, t. 27, Sarajevo, 163–176.

- Machnik J. 1997 *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramik in den Flussgebieten der oberen Weichsel Bug und Dnestr*, (w:) *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon — fiction or fact?*, Esbjerg, 147–156.
- Machnik J., E. Sosnowska 1996 *Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem, ludności kultury ceramiki sznurowej, w Średniej, gm. Krzywca, „Rocznik Przemyski”, t. 32, 3–28.*
- Majnarič-Pandžič N. 1985 *Srednjobrončanodobni grobovi na Atu u Vršču*, „Opuscula Archeologica”, t. 10, 41–61.
- Makarowicz P. 1989 *Osada kultury iwieńskiej w Rybinach, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, Inowrocław.
- Makarowicz P. 1993 *Osada ludności z początków interstadium epok neolitu i brązu w Smarglinie, woj. wrocławskie, stan. 53, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 45, 113–146.*
- Makarowicz P. 1995 *Osada ludności kultury trzcinieckiej w Babiej, woj. konińskie, stanowisko 6, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 47, 157–188.*
- Makarowicz P. 1998a *Kompleks osadniczy społeczności z horyzontu wczesnotrzcinieckiego w Żegotkach, woj. bydgoskie, stan. 3, (w:) Szkice do pradziejów Polski, Poznań, (w druku).*
- Makarowicz P. 1998b *Kujawski nurt trzcinieckiego kręgu kulturowego — podstawy taksonomiczne, (w tym tomie).*
- Makarowicz P. 1998c *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–1600 BC), Poznań.*
- Makarowicz P. 1998d *The Early Bronze Age Settlement on Site 14 at Rybiny, Włocławek Province, Kujavia, Northern Poland*, Materiały z międzynarodowego sympozjum w Supraślu, (w druku).
- Makarowicz P. 1998e *The Problem of the Reception of Otomany Cultural Patterns in the Polish Lowlands*, Materiały z konferencji archeologicznej: *Kultura Otomani-Füzesabony — rozwój, chronologia, gospodarka, Dukla* (w druku).
- Makarowicz P. 1998f *Wczesna epoka brązu, (w:) Archeologiczne badania ratownicze na trasie gazociągu Mogilno — Włocławek, Poznań, (w druku).*
- Makowiecki D. 1989 *Materiał kostny zwierzęcy z osady ludności kultury późnej ceramiki wstęgowej w Węgiercach woj. bydgoskie, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 198. Archeozoologia 13, 13–29.*
- Makowiecki D. 1991 *Szczątki kostne zwierząt z cmentarzyska grupy Dobre w Bożejewicach, gm. Strzelno, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8, (w:) A. Koško Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej. Cmentarzysko grupy Dobre w Bożejewicach woj. Bydgoszcz, stanowisko 8, Poznań-Inowrocław, 63–65.*
- Makowiecki D. 1993 *O możliwościach poznawczych i niektórych problemach metodycznych archeozoologii polskiej, „Archeologia Polski”, t. 38(1), 37–49.*
- Makowiecki D., M. Makowiecka 1998 *Analiza archeozoologiczna pochówku konia ze stanowiska 22 w Dziekanowicach, woj. poznańskie, „Studia Lednickie”, t. 5 (w druku).*
- Malmberg B. 1969 *Nowe drogi w językoznawstwie*, Warszawa.
- Małkowski S. 1931 *Z geologii Wołynia, „Rocznik Wołyński”, t. 2, 385–391.*
- Marciniak A. 1996 *Archeologia i jej źródła. Materiały faunistyczne w praktyce badawczej archeologii*, Warszawa-Poznań.
- Marková K. 1993 *Die Bernsteinfunde in der Slowakei während der Bronzezeit, (w:) Amber in Archaeology. Proceedings of the Second International Meeting on Amber in Archaeology, Liblice 1990, Praha, (w druku).*
- Marková K. 1995 *Befestigte altbronzezeitliche Siedlungen in der Südmittelslowakei, (w:) Fragen zum Bevölkerungs- und Besiedlungsbild des Spätneolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa, Zborník seminára, (w druku).*
- Marková K. 1997 *K nálezom otomanskej kultúry na jubu stredného Slovenska, (w:) Štúdiijné zvesti, (w druku).*
- Matoga A. 1985 *Wstępne wyniki badań na cmentarzysku z III-IV okresu epoki brązu w Bocheńcu woj. Kielce, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 37, 81–109.*
- Matoga A. 1987 *Problem przynależności kulturowej grobów szkieletowych z Bocheńca, woj. kieleckie, (w:) Kultura trzciniecka w Polsce, Kraków, 119–131.*
- Matoga A. 1991 *Uwagi o początkach kultury łużyckiej na Kielecczyźnie na tle problematyki tzw. fazy przejściowej trzciniecko-łużyckiej, (w:) Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa, „Archeologia Interregionalis”, t. 13, 217–245.*
- Mertens K. 1996 *Das Endneolithikum in Nordostniedersachsen und in der Altmark. Forschungsgeschichte und Forschungsstand, (maszynopis pracy magisterskiej), Kiel.*
- Mertens K. 1998 *Riesenbecher from the north-western Lower Saxony. A local phenomenon of supraregional significance?, (w tym tomie).*
- Michalski J. 1987 *Osadnictwo kultury trzcinieckiej w dolnym biegu rzek Czarnej i Wschodniej, (w:) Kultura trzciniecka w Polsce, Kraków, 155–169.*
- Migal W. 1987 *Morphology of Splintered Pieces in the Light of the Experimental Method, (w:) New in Stone Age Archaeology, Archaeologia Interregionalis, t. 8, Kraków, 9–33.*
- Milewski T. 1965 *Językoznawstwo*, Warszawa.
- Miśkiewicz J. 1978 *Kultura trzciniecka, (w:) Prabistoria ziem polskich, t. 3. Wczesna epoka brązu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 173–204.*
- Młynarczyk H. 1983 *Wstępne wyniki badań kopalni krzemienia czekoladowego Wierzbiца „Zeł”, woj. Radom, w latach 1979–1981, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 35, 87–115.*
- Moe D., K. Kihno, R. Pirrus 1992 *Antropogenic Disturbance of Vegetation in Estonia through the Holocene based on some selected Pollen Diagrams. A preliminary Survey, „Pact”, t. 37, 79–95.*
- Moser A. 1994 *Zur zeitlichen Stellung der „Riesenbecher” des Hannoverschen Wendlandes, „Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte”, t. 63, 3–38.*
- Moskwa K. 1976 *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce, Rzeszów.*
- Moskwa K. 1979 *Wierzawice, gm. Leżajsk, woj. rzeszowskie, stanowisko 4, „Informator Archeologiczny”, Badania rok 1978, 72–73.*

- Moskwa K. 1984 *Badania zwiadowcze na stanowisku nr 4 w Wierzawicach, gm. Leżajsk, woj. Rzeszów*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976–1979”, Rzeszów, 41–49.
- Moszyński K. 1953 *Ludy pasterskie*, Kraków.
- Munksgaard E. 1974 *Oldtidsdragter*, København, 207.
- Müller-Karpe H. 1980 *Handbuch der Vorgeschichte. 4. Kupferzeit*, München.
- Mycielska R., A. Wałowy 1964 *Materiały z badań ratowniczych w Miechowie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 5, 119–121.
- Nadolska-Horbacz K., T.J. Horbacz 1982 *Dwa znaleziska przedmiotów brązowych z III okresu epoki brązu z terenu Polski Środkowej*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica”, t. 2, 27–34.
- Nelson H. 1988 *Zur inneren Gliederung und Verbreitung neolithischer Gruppen im südlichen Niederelbegebiet, Teil 1–2*, (w:) *British Archaeological Report. International Series*, t. 459.
- Nešporová T. 1969 *Hatvánská kultúra*, „Slovenská Archeológia”, t. 17, 369.
- Niedźwiedz J., W. Panasiewicz 1994 *Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu, stan. 5*, (w:) *Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku*, Zamość, 52–58.
- Niewiarowski W. 1989 *Zarys środowiska geograficznego okolic Biskupina jego przemian w okresie polodowcowym*, (w:) *Materiały XIII Ogólnopolskiej Konferencji Fotointerpretacji, Toruń, 21–23. IX. 1989r.*, Toruń, 93–100.
- Nosek S. 1948 *Zagadnienie Prastłowiańszczyzny w świetle prehistorii*, „Światowit”, t. 19, 1–178.
- Novotná M. 1980 *Die Nadeln in der Slowakei*, „Prähistorische Bronzefunde”, Abt. XIII, t. 6, München.
- Okulicz J. 1973 *Pradzieje Ziemi Pruskiej od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Olsen B., Z. Kobylński 1991 *Ethnicity in anthropological and archaeological research: a Norwegian – Polish perspective*, „Archaeologia Polona”, t. 29, 5–27.
- Olszewski P.A. 1987 *Osadnictwo epimezolityczne w Korzeczniku, woj. konińskie stanowisko 6/7*, Inowrocław.
- Pałubicka A., S. Tabaczyński 1986 *Spoleczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych*, (w:) *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, t. 1, Wrocław, 57–183.
- Pieczynski Z. 1970 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na osadzie z II okresu epoki brązu w Bruszewie, pow. Kościan, stan. 5*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 20, 268–271.
- Pielowski Z. 1966 *Zajęc*, Warszawa.
- Podkowińska Z. 1953 *Pierwsza charakterystyka stanowiska eneolitycznego na polu Grodzisko I we wsi Złota, pow. Sandomierz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 19(1), 1–53.
- Podkowińska Z. 1968 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opatowie, woj. kieleckie, w 1965 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19, 41–52.
- Podkowińska Z. 1969 *Amfory z osady kultury lendzielskiej i wstęgowej klutej w Opatowie*, „Archeologia Polski”, t. 14(2), 367–373.
- Pohorska-Kleja E., M. Zielińska 1992a *Osada z epoki brązu w Sanoku*, (w:) *Badania archeologiczne w województwie krośnieńskim w latach 1990–1991*, Krosno, 9–10.
- Pohorska-Kleja E., M. Zielińska 1992b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych osady z epoki brązu w Sanoku*, (w:) *Badania archeologiczne w województwie krośnieńskim w latach 1990–1991*, Krosno, 53–54.
- Pohorska-Kleja E., M. Zielińska 1992c *Osada z epoki brązu w Sanoku, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990*, Rzeszów-Krosno-Tarnobrzeg, 155–164.
- Pohorska-Kleja E., M. Zielińska 1993 *Osada z epoki brązu w Sanoku*, (w:) *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992*, Rzeszów-Krosno-Tarnobrzeg, 159–161.
- Prinke D., M. Szymt 1990 *From Studies of Development of the so-called Refugial Ecumene of Neolithic Communities in the Zielona Struga Catchment Area, New Tendencies in Studies of Globular Amphora Culture*, *Archaeologia Interregionalis*, t. 11, Poznań-Warszawa-Kraków, 63–101.
- Przybytek M. 1996 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Narkowie, woj. wrocławskie, stanowisko 16*, Poznań, (maszynopis pracy magisterskiej).
- Puzinas J. 1939 *Naujausią proistorinių tyrinėjimų duomenys*, Kaunas.
- Rachwaniec A. 1982 *Problematyka wczesnej fazy kultury łużyckiej w rejonie Nowej Huty*, (w:) *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, 59–72.
- Rachwaniec A. 1985 *Materiały archeologiczne ze starszego okresu epoki brązu oraz kultury łużyckiej z rejonu Kopca Wandy w Nowej Hucie-Mogile*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 9, 89–191.
- Rachwaniec A. 1988 *Versuch einer chronologischen Einordnung der Trzciniec — Funde in Raum von Nowa Huta*, „Acta Praehistorica et Archeologica”, t. 20, 45–59.
- Raetzl-Fabian D. 1986 *Phasenkartierungen des mitteleuropäischen Neolithikums. Chronologie und Chorologie*, (w:) *British Archaeological Report. International Series*, t. 316.
- Rajewski Z. 1939 *Bransolety brązowe z Waurzynek w pow. żnińskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6, 267–268.
- Rajewski Z. 1956 *Tymczasowe sprawozdanie z wyników badań w Biskupinie w 1954 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 2, 22–25.
- Rajewski Z. 1971 *Bronze II/III (Mont.) — période romaine*, „Inventaria Archaeologica Pologne”, t. 27, PL 165–167.
- Randsborg K. 1992 *Historical Implications. Chronological Studies in European Archaeology c. 2000–500 B.C.*, „Acta Archaeologica”, t. 62, 89–108.
- Rassmann K. 1993 *Spatneolitikum und frühe Bronzezeit im Flachland zwischen Elbe und Oder*, Lübtorf.
- Rassmann K., U. Schoknecht 1997 *Insignien der Macht — die Stabdolche aus dem Depot von Melz II*, (w:) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin, 43–47.

- Rauhut L. 1954 *Ślady osadnictwa kultury iwieńskiej na stanowisku 2a w Biskupinie, pow. Żnin*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20(3), 252–259.
- Renfrew C. 1986 *Introduction: peer polity interaction and socio-political change*, (w:) *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, Cambridge, 1–18.
- Reyman T. 1948 *Dokumentaryczne wartości odkryć w Kopcu Wschodnim w Rosiejowie*, „Slavia Antiqua”, t. 1, 43–80.
- Rimantienė R. 1980 *Šventoji. Pamarių kultūros gyvenvietės*, Vilnius.
- Rimantienė R. 1985a *Mergeržio 13-a ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenvietė (Varėnos raj. ir apyl.)*, „Lietuvos archeologija”, t. 4, 111–118.
- Rimantienė R. 1985b *Nemuno žemupio (tarp Kauno ir Veliuonos) vėlyvojo neolito paminklai*, „Lietuvos archeologija”, t. 4, 80–98.
- Rimantienė R. 1989 *Nida. Senųjų baltų gyvenvietė*, Vilnius.
- Rimantienė R. 1992a *Žemės ūkio pradžia Lietuvoje*, „Lietuvos archeologija”, t. 9, 120–126.
- Rimantienė R. 1992b *Šakės – neolito gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 8, 16–34.
- Rimantienė R. 1992c *Die Hauffküstenskultur in Litauen*, „Praehistorica”, t. 19, 301–305.
- Rimantienė R. 1996a *Akmens amžius Lietuvoje, II leidimas*, Vilnius.
- Rimantienė R. 1996b *Šventosios 4-oji radimvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 14, 5–79.
- Rimantienė R. 1996c *Šventosios 6-oji gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 14, 83–173.
- Rimantienė R. 1998a *Barzdžio miško gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 16, (w druku).
- Rimantienė R. 1998b *Margių 1-oji gyvenvietė*, „Lietuvos archeologija”, t. 16, (w druku).
- Rogozińska R. 1961 *Sprawozdanie z badań kurbanów trzcienieckich w Guciowie, pow. Zamość*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, 45–50.
- Rogozińska R. 1963 *Sprawozdanie z badań stanowisk kultury trzcienieckiej w Guciowie i Bondyrzu, pow. Zamość w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, 84–93.
- Rolik H., J.M. Rembiszewski 1987 *Ryby i krągłouste*, Warszawa.
- Roman P., I. Némethi 1986 *Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului in nord-vestul Romaniei*, SCIV 37, 3/ 1986, 198–232.
- Roman P. 1988 *Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihy (Tschecoslowakei)*, „Slovenská Archeológia”, t. 36(1), 217–224.
- Rydzewski J. 1983 *Przemiany w zasiedleniu zachodniomałopolskich wyżyn lessowych w czasach od kultury łużyckiej do kultury przeworskiej*, (w:) *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 177–185.
- Rydzewski J. 1986 *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 31, 125–194.
- Rydzewski J. 1991 *Początki kultury łużyckiej w okolicach Krakowa*, (w:) *Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa, Archaeologia Interregionalis*, t. 13, Warszawa-Kraków, 247–262.
- Rydzewski J. 1992 *Organizacja sieci osadniczej ludności kultury łużyckiej na terenie Nowej Huty*, (w:) *Problemy badań nad osadnictwem pradziejowym*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 177–185.
- Rydzewski J. 1997 *Kultura łużycka (w:) Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej*, Kraków, 249–286.
- Říhový J. 1979 *Die Nadeln in Mäbren und im Ostalpengebiet*, Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIII, t. 5, München.
- Salewicz K. 1937 *Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie)*, „Z otchłani wieków”, 12(4–5), 39–59.
- Samsonowicz J. 1934 *Arkusz Opatów ogólnej mapy geologicznej Polski w skali 1 : 100 000*, Warszawa.
- Samsonowicz A. 1991 *Lowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław.
- Sarnowska W. 1969 *Kultura unietycka w Polsce*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Sarnowska W. 1975 *Kultura unietycka w Polsce*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Schall E., J. Batora 1997 *Zur Problematik der Textilabdrücke auf frühbronzezeitlicher Keramik in der Südwestslowakei*, (w:) *Beiträge zur prähistorischen Archäologie Scherbring C. 1979/80. Gräber bei Schlaszen an der russischen Grenze, Kr. Memel, „Sb. Prussia”*, t. 6, 187–199.
- Schiellerup P.S. 1992 *St. Valbyver — et senneolitisk bojkompleks ven Himmelev, nord for Roskilde*, „Aarboger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1991”, 21–56.
- Schild R. 1971 *Lokalizacja prabistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich*, „Folia Quaternaria”, t. 39, 1–51.
- Schild R. 1980 *Introduction to Dynamic Technological Analysis of Chipped Stone Assemblages*, (w:) *Unconventional Archaeology. New Approaches and Goals in Polish Archaeology*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 57–85.
- Schild R. 1987 *The Exploitation of Chocolate Flint in Central Poland*, (w:) *The Human Uses of Flint and Chert. Proceedings of the Fourth International Flint Symposium Held at Brighton Polytechnic 10–15 April 1983*, Cambridge, 137–149.
- Schild R. 1995a *Tomaszów, Radom Province*, „Archaeologia Polona”, t. 33, 455–465.
- Schild R. 1995b *PL 4. Polany Kolonie II, Radom Province*, „Archaeologia Polona”, t. 33, 480–488.
- Schild R., H. Królik, M. Marczak 1985 *Kopalnia krzemienia czekoladowego w Tomaszowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Schild R., H. Królik, J. Mościbrodzka 1977 *Kopalnia krzemienia czekoladowego z przełomu neolitu i epoki brązu w Polanach Koloniach*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

- Schindler R. 1960 *Die Bodenfunde der Freien und Hansestadt Hamburg*, „Veröffentlichungen des Museums Hamburg, Geschichte, Abteilung Bodendenkmalpflege”, t. 1, Hamburg.
- Schirinig H. 1972 *Brandbestattung in einem Riesenbecher bei Ripdorf, Kreis Uelzen*, „Neue Ausgrabung Forschungen Niedersachsen”, t. 7, 60–68.
- Schmid E. 1972 *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and Quaternary geologists*, Amsterdam–London–New York.
- Schumacher-Matthaus G. *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken: Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Mainz.
- Schwantes G. 1936 *Der neolithische Urnenfriedhof von Sande*, (w:) *Festschrift der Hundertjahrfeier des Museums des vorgeschichtlichen Altertum zu Kiel*, Neumünster, 79–92.
- Shennan S. 1986 *Interaction and change in third millennium BC western and central Europe*, (w:) *Peer polity interaction and socio-political change*, Cambridge, 137–148.
- Shennan S. 1989 *Introduction: archaeological approaches to cultural identity*, (w:) *Archaeological Approaches to Cultural Identity, OneWorld Archaeology*, London–Boston–Sydney–Wellington, 1–32.
- Shennan S. 1991 *Some current issues in the archaeological identification of past peoples*, „Archaeologia Polona”, t. 29, 29–38.
- Shennan S. 1993 *Commodities, transactions, and growth in the Central-European Early Bronze Age*, „Journal of European Archaeology”, t. 1(2), 59–72.
- Sherratt E. 1994 *The Emergence of Elites: Earlier Bronze Age Europe 2500–1300 BC*, (w:) *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford, 244–276.
- Šimič J. 1993 *Kontinuitet nastanjivanja tijekom brončanog doba u sjeveroistočnoj Slavoniji*, Izdanja HAD, t. 16, 127–148.
- Simonsen J. 1983 *A late Neolithic house site at Tastum, Northwestern Jutland*, „Journal of Danish Archaeology”, t. 2, 81–89.
- Sinkiewicz M. 1989 *Wyniki badań fotointerpretacyjnych i geomorfologicznych nad denudacją antropogeniczną w okolicach Biskupina*, (w:) *Materiały XIII Ogólnopolskiej Konferencji Fotointerpretacji*, Toruń, 21–23. IX. 1989r., Toruń, 105–110.
- Sinkiewicz M. 1995 *Przeobrażenia rzeźby terenu i gleb w okolicach Biskupina wskutek denudacji antropogenicznej*, (w:) *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie*, Toruń, 247–180.
- Skipkin V.V., N.N. Kovaljukh 1998 *Recent developments in the procedures used at the SSCER Laboratory for the routine preparation of lithium carbide*, „Radiocarbon”, t. 40(2), 171–177.
- Sobociński M. 1961 *Materiał kostny zwierzęcy z kurbanu w Szczepankowicach, pow. Wrocław*, „Silesia Antiqua”, t. 5, 76–79.
- Sobociński M. 1977 *Materiał kostny zwierzęcy z wykopaliskach osady z II okresu epoki brązu w Bruszczewie, woj. Leszno*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 26, 43–62.
- Sobociński M. 1985 *Szczątki kostne z osad ludności kultury ceramiki wstęgowej na Kujawach (Ze studiów nad rozwojem kultur wstęgowych na Kujawach)*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 164, Archeozoologia 10, 87–127.
- Sobociński M., D. Makowiecki 1990 *Stan badań nad źródłami archeozoologicznymi kultury amfor kulistych*, (w:) *Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw*, Poznań, 177–187.
- Sobociński M., D. Makowiecki 1994 *Zwierzęcy materiał kostny z grodziska ludności kultury łużyckiej w miejscowości Koziegłowy, woj. konińskie*. „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. 259, Archeozoologia 19, 37–61.
- Sokolewicz Z. 1983 *Środowisko naturalne a wierzenia religijne*, (w:) *Człowiek i środowisko w pradziejach*, Warszawa, 239–244.
- Sommerfeld K. 1994 *Gerätgeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin–New York.
- Stegen K. 1954 *Der nordwestdeutsche Riesenbecher der jüngeren Steinzeit*, „Germania”, t. 32, 269–284.
- Strahl E. 1990 *Das Endneolithikum im Elb-Weser-Dreieck*, Teil 1–3, Hildesheim.
- Struve K.W. 1955 *Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen*, Neumünster.
- Stuchlík S. 1971 *Príspevek k poznání počátku molybové kultury na Moravě*, „Archeologické rozhledy”, t. 23, 140–146.
- Stuchlík S., J. Stuchlíkova 1996 *Praveke pobrebiste v Moravske Nove Vsi — Hruskach*, Brno.
- Sturms E. 1936 *Die ältere Bronzezeit im Ostbalticum*, *Vorgeschichtliche Forschungen 10*, Berlin, Leipzig.
- Suryś J. 1985 *Problematyka pogranicza kultur trzcinieckiej i przedłużyckiej*, (w:) *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, t. 1, 31–50.
- Swieszniak I. 1967 *Kultura komarowska*, „Archeologia Polski”, t. 12, 1–36.
- Szmukier W. 1977 *Przyczynek do zagadnienia wyróżnienia późnej fazy kultury unietyckiej w Polsce*, „Archeologia Polski”, t. 22, 389–398.
- Szmukier W. 1980 *Stosunki kulturowe w Polsce południowo-zachodniej na przełomie wczesnej i starszej epoki brązu (stan badań)*, „Archeologia Polski”, t. 25, 7–27.
- Szmyt M. 1996a *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań.
- Szmyt M. 1996b *Globular Amphora Culture in Eastern Europe. Present state of research and possibilities for future studies, Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950–2350 BC, Baltic-Pontic Studies*, t. 4, 3–27.
- Szulczyński R. 1986 *Osadnictwo w Pradolinie Środkowej Warty w II okresie epoki brązu*, (maszynopis pracy magisterskiej), Poznań.
- Szynkiewicz S. 1987 *Rodzina mała*, (w:) *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Poznań, 315–316.
- Ścibior J., J.M. Ścibior 1990a *Sandomierz 78 — wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1994 r.* „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, 157–201.

- Ścibior J.M., J. Ścibior 1990b *Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach woj. Tarnobrzeg*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, 95–124.
- Ścibior J.M. 1993 *Grób szkieletowy z III okresu epoki brązu odkryty w Złotej k. Sandomierza*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 45, 147–153.
- Tallgren A.M. 1926 *La Pontide rescybtique l'introduction des metaux*, „Eurasia Septentrionalis Antiqua”, t. 2, 5–246.
- Taras H. 1987 *Kurban kultury trzcinieckiej w Dubecznie, stan. 1, gm. Hańsk*, (w:) *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku*, Lublin, 15–19.
- Taras H. 1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Samu*, Lublin.
- Taras H. 1997 *Schyłek kultury trzcinieckiej na Lubelszczyźnie w świetle dotychczasowych badań*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. 2, 368–375.
- Taras H. 1998 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na Wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz zachodnim Polesiu*, (w:) *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, 163–183.
- Telegin D.J. 1995 *Tessori delle Steppe. Cimмери, Sciti, Sarmati, Unni, Avari e Cazari*, Milano.
- Tetzlaff W. 1970 *The Rzucewo-Culture*, (w:) *The Neolithic in Poland*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 356–365.
- Thiel E. 1973 *Geschichte des Kostums*, Berlin.
- Tobolski K. 1966 *Późnoglacialna i holocenińska historia roślinności na obszarze wydymowym w dolinie środkowej Prosnycy*, „Prace Komisji Biologicznej PTPN”, Poznań, t. 32 (1), 3–68.
- Točík A. 1963 *Die Nitra — Gruppe*, „Archeologické Rozhledy”, t. 15, 716–774.
- Točík A. 1979 *Výcapy-Opatovce a ďalšie pobrebiska zo starej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, Nitra.
- Točík A. 1981 *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bez. Nové Zámky. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovce Kultur*, t. 2, Nitra.
- Točík A. 1982 *Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Südwestslowakei während der älteren und zu Beginn der mittleren Bronzezeit*, (w:) *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Nitra, 45–416.
- Točík A. i J. Vladár 1971 *Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska w dobe bronzovej*, „Slovenská Archeológia”, t. 19, 365–422.
- Topolski J. 1984 *Metodologia historii*, Warszawa.
- Uenze O. 1961 *Neue Riesenbecher aus Nordhessen*, „Fundberichte aus Hessen”, t. 1, 1–9.
- Uzarowicz-Chmielewska A. 1982 *Fosa obronna na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Stryczowicach, woj. kieleckie, w świetle czteroletnich badań wykopaliskowych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 47, z. 2, 245–265.
- Vandkilde H. 1996 *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*, Aarhus.
- Veski S., V. Lang 1996 *Prehistoric Human Impact in the Vicinity of Lake Maardu, Northern Estonia. A Synthesis of Pollen Analytical and Archaeological Results*, „Pact”, t. 51, 189–204.
- Vladár J. 1973 *Osteuropäische und Mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, „Slovenská Archeológia”, t. 21, 253–357.
- Voelkel G. 1963 *Riesenbecher aus dem Kreise Lüchow-Dannenberg*, „Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte”, t. 32, 97–104.
- Volkaitė-Kulikauskienė R. 1986 *Narkūnų Didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai*, „Lietuvos archeologija”, t. 5, 5–48.
- Warren S.H., S. Piggot, J.G.D. Clark, M.C. Burkitt, H., M.E. Godwin 1936 *Archaeology of the Submerged Land-Surface of the Essex Coast*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, t. 2, 178–210.
- Wegewitz W. 1960 *Eine Schädelbestattung der Einzelgrabkultur*, „Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte”, t. 29, 6–17.
- Wels-Weyrauch U. 1975 *Schmuckausstattungen aus Frauengräbern der jüngeren Hügelgräberbronzezeit in Deutschland (14. Jabrbundert v.Chr.)*, *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, t. 3, Mainz.
- Wels-Weyrauch U. 1978 *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*, (w:) *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. XI, t. 1, München.
- Wels-Weyrauch U. 1991 *Die Anhänger in Südbayern und Nordbayern, Prähistorische Bronzefunde*, Abt. XI, t. 5, München.
- Wels-Weyrauch U. 1994 *Im Grab erhalten, im Leben getragen - Tracht und Schmuck der Frau*, (w:) *Bronzezeit in Deutschland*, 60–64.
- Werbert B. 1996 *All these fantastic cultures? Concepts of archaeological cultures, identity and ethnicity*, „Archaeologia Polona”, t. 34, 97–128.
- Wetzel G. 1976 *Ein „Pot Beaker“ aus der Altmark (?)*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 60, 247–251.
- Węgrzynowicz T. 1976 *Osadnictwo starszej fazy epoki brązu z Warszawy-Zerzenia*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41, 18–36.
- Wierciński A. 1976 *Problem strukturalnej i procesualnej identyfikacji antropologicznej Prastowian*, „Slavia Antiqua”, t. 23, 1–16.
- Więckowska H. 1971 *Materiały krzemienne i kamienne z osad kultury ceramiki wstęgowej i trzcinieckiej w Opatowie*, (w:) *Z polskich badań nad epoką kamienia*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 103–183.
- Wiklak H. 1963 *Początki kultury łużyckiej w Polsce Środkowej*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, t. 12.
- Willvonseder K. 1937 *Zwei Graberfelder der älteren Bronzezeit in Statzen dorf, Nieder-Österreich*, „Mitt. Anthr. Ges.”, t. 67, 276–287.
- Wiślański T. 1959 *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach, w pow. mogileńskim w latach 1952 i 1954*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 10, 1–95.
- Wiślański T. 1966 *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław.

- Wiślański T. 1979 *Krag ludów subneolitycznych w Polsce*, (w:) *Prabistoria ziem polskich. Tom II. Neolit*, Wrocław, 319–336.
- Włodarczak P. 1998 *Groby kultury mierzanowickiej oraz kultury trzcinieckiej z Żernik Górnych*, (w tym tomie).
- Wolf C. 1997 *Der A-Horizont in der Schweiz: Historische Realität oder archäologische Konvention?* (w:) *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon — fiction or fact?*, Esbjerg, 243–266.
- Woźniak M. 1988 *Osadnictwo z interstadium epok neolitu i brązu*, (w:) M.A. Andrałojć, M. Woźniak *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Opokach, woj. wrocławskie, stanowisko 7*, Inowrocław, 36–67.
- Wróbel H. 1987 *Kurban kultury trzcinieckiej w Dubecznie, stan. 1, gm. Hańsk*, (w:) *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w roku 1987*, Chełm.
- Zajączkowski W. 1975 *Grób z wczesnego okresu epoki brązu z miejscowości Łysin, pow. Żnin*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 40, 503–506.
- Zemelka S. 1961 *Pierwsze ślady osadnictwa kultury madziarowskiej w Polsce*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, 217–221.
- Ziąbka L. 1987 *Cmentarzysko z II okresu epoki brązu w Borku, gm. Godziesze Wielkie (stanowisko 1)*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 89–118.
- Zich B. 1986 *Zur Nordwestgrenze der Aunjetizer Kultur*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 62, 52–77.
- Zich B. 1996 *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung des nördlichen Aunjetizer Kultur*, Berlin.
- Żaki A. 1950 *Początki rozwoju kultury lużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*, „Annales UMCS”, Sectio F, t. 3, 1–214.
- Żurek J. 1954 *Osada z młodziej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejberski, i kultura rzucewska*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 4, 1–42.
- Żurowski T. 1962 *Krzemionki Opatowskie. Pomnik starożytnego górnictwa*, „Rocznik Świętokrzyski”, t. 1, 17–96.

- Андроновская культура 1966 Андроновская культура. I. Археология СССР. Свод археологических источников. вып. В 3–2. Москва-Ленинград.
- Артеменко И.И. 1961 *Поселение бронзового века на Кузиной горе*, „Советская археология”, вып. 2, 232–236.
- Артеменко И.И. 1967 *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, вып. 148.
- Артеменко И.И. 1987a *Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР*, (в:) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, 106–118.
- Артеменко И.И. 1987b *Сосницкая культура*, (в:) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, 106–113.
- Артеменко И.И. 1987c *Культуры ингуровой керамики: средние — провская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская*, (в:) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва.
- Артеменко И.И. 1997 *Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (середина III — начало I тысячелетия до н.э.)*, (автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук), Москва.
- Артеменко И.И., Б.М. Левченко 1981 *Раскопки курганов в Черкасской области*, (в:) *Археологические открытия*, Москва, 225.
- Бадер О.Н. 1970 *Бассейн Оки в эпоху бронзы*, Москва.
- Бадер О.Н., Попова Т.Б. 1987 *Поздняковская культура*, (в:) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, Москва, 131–135.
- Бандрівський М.С. 1997 *Відкриття пам'яток культури багатовапличкової кераміки на Львівщині*, „Археологія”, вып. 1, 138–142.
- Березанська С.С. 1957 *Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі*, „Археологія”, вып. 11, 87–94.
- Березанская С.С. 1972 *Средний период бронзового века в Северной Украине*, Киев.
- Березанська С.С. 1974 *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*, Киев.
- Березанская С.С. 1976 *Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине. Энеолит и бронзовый век Украины*, Киев, 222–232.
- Березанская С.С. 1982 *Северная Украина в эпоху бронзы*, Киев, 79–87.
- Березанская С.С. 1985 *Восточнотишинецкая культура*, „Археология Украинской ССР”, вып. 3, 437–445.
- Березанская С.С. 1994 *Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство*, (в:) *Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине*, Киев, 8–54.
- Березанська С.С., В.І. Лобай 1994 *Курганний могильник епохи бронзи біля с.Гордіївка на Південному Бузі*, „Археологія”, вып. 4, 148–153.
- Березанская С.С., Гершкович Я.П. 1983 *Андроновские элементы в срубной культуре на Украине*, (в:) *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*, Челябинск, 100–110.
- Березанська С.С., Г.В. Охріменко, В.К. Пясецький 1987 *Нові пам'ятки східнотишинецької культури на Валії*, „Археологія”, вып. 60, 50–58.
- Бодянский А.В., И.Н. Шарафутдинова 1967 *Бронзолитейная мастерская у с. Златополь на Нижнем Днепре*, (в:) *Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.*, Киев, 90–93.
- Бондарь Н. Н. 1974 *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*, „Вища школа”, 175.
- Бочкарьов В.С. 1972 *Кіммерійські казани*, „Археологія”, вып. 5, Київ, 63–68.
- Бочкарьов В.С. 1995 *Карпато-дунайський і волго-уральський очаги культурогенеза епохи бронзи*, (в:) *Конвергенція і дивергенція в розвитку культур епохи енеолита-бронзи Середньої і Восточної Європи*, Санкт-Петербург, 19–29.

- Турина Н.Н. 1976 *Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР*, Ленинград.
- Григалавичене Е., А. Мяркявичюс 1980 *Древнейшие металлические изделия в Литве*, Вильнюс.
- Даниленко В.Н. 1969 *Неолит Украины*, Киев.
- Демченко Т. И., Левицкий О. Г. 1992 *Исследование зольников культуры Ноуа у ст. Кобыльня*, (в:) *Археологические исследования в Молдове в 1986 г.*, Кишинев–Штиинца, 120–134.
- Дяденко В.Д. 1957 *Следи зрубної культури біля с. Річки, Сумської області*, „Археологія”, вып. 10, 154–155.
- Исаенко О.Ф. 1976 *Неолит Припятского Полесья*, Минск.
- Исаенко В.Ф. 1994 *Кремневые серпы Полесья*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, вып. 5, 9–23.
- Клочко В.И. 1987 *Система вооружения Лобойковского очага металлообработки*, Тез. Семинара „Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе”, Донецк, 73–75.
- Клочко В.И. 1994 *Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке*, (w:) *Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине*, Киев, 96–132.
- Клочко В.И. 1996 *Новые аспекты связи Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке*, (w:) *Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений посвященных 90-летию профессора Л.М. Слабина*, Киев, 96–132.
- Клочко В.И. 1997 *Лобойковская металлургия — к проблеме восточной границы Восточнотиминецкой культуры*, (в:) *Międzynarodowe sympozjum Trzciniec: system kulturowy czy interkulturowy proces? Społeczeństwa pogranicza bałtyjsko-pontyjskiego w początkach epoki brązu. Streszczenia referatów*, Poznań, Obrzycko, 37–39.
- Колев Ю.И. 1991 *Новый тип памятников конца эпохи бронзы в лесостепном Поволжье*. *Древности восточноевропейской лесостепи*, Самара, 162–206.
- Кравченко Н.М., Р.Г. Шишкін, І.А. Готун, А.В. Петраускас, В.В. Максимов, С.Д. Лисенко 1997 *Розкопки біля села Малополовецьке*, (w:) *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, Киев, 72–73.
- Кривцова-Гракова О.А. 1955 *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, вып. 46, Москва.
- Круц В. А. 1968 *Отчет о раскопках археологических памятников у с. Казаровичи Киевской области в 1968 г.*, Научный архив Института археологии НАН Украины, N1968/6а.
- Круц В. А., Е. В. Максимов, Е. А. Петровская 1970 *Отчет о раскопках многослойного памятника у с. Казаровичи Киево-Святошинского района Киевской области в 1970 г.*, Научный архив Института археологии НАН Украины, N1970/29, Київ.
- Крушельницька Л. І. 1985 *Взаємозвязки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубж епох бронзи і заліза)*, Київ.
- Крушельницькая Л.И. 1990 *Высоцкая культура*. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья*, Киев, 115–123.
- Крушельницькая Л.И., Малеев Ю.Н. 1990 *Племена культуры фракийского гальштата*. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья*, Киев, 123–132.
- Кривальцевіч М.М. 1988 *Кераміка бронзавага веку паселішча Старыя Юрковічы I на р.Арэсе*, „Вестці Акадэміі Навук БССР, Серыя грамадскіх навук”, вып. 1, 75–83.
- Кривальцевіч Н.Н. 1991 *Бронзовый век центральной части Белорусского Полесья*, *Автореферат диссертации кандидата исторических наук*, Киев.
- Кривальцевіч М.М. 1994а *Кераміка Припятского Полесья в ранний период бронзового века*, (в:) *Gyventieci ir keramikos raida baltų žemūšė*, Vilnius, 122–132.
- Кривальцевіч М.М. 1994б *Кераміка эпохі бронзи з паселішча Бухліцкі Хутар I на Гарыні*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, вып. 5, 113–130.
- Кривальцевіч М.М. 1995 *Помнікі тицінецкага часу на поўдні Беларусі*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, вып. 6, 3–32.
- Кривальцевіч М.М. 1995 *Помнікі Тицінецкага часу на Поўдні Беларусі*, „Гістарычна археалагічны зборнік”, вып. 6, 3–32.
- Кузьминых С.В. 1981 *Металлообработка срубных племен Закамья*, (в:) *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой*, Казань, 41–70.
- Куриленко В.Є., Отрошенко В.В. 1996 *Мезин на Десні. Динаміка зміни археологічних культур*, „Сіверянський літопис”, вып. 2–3, 27–32.
- Куштан Д. П. 1996 *Звіт про археологічні розвідки у зоні Кременчуцького водосховища за 1996 рік*, Научный архив Института археологии НАН Украины N 1996.
- Лагодовська О. Ф. 1948 *Войцехівський могильник бронзової доби на Волині*, „Археологія”, вып. 2, 62–77.
- Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. 1956 *Нові дослідження Войцехівського могильника*, „Археологічні пам'ятки УРС”, вып. 6, 69–74.
- Левковская Г.Б. 1987 *Природа и человек в среднем голоцене Лубанской низины*, Рига.
- Литвинова Л. В. 1995 *Антропологический материал из раннегальштатского зольника цитадели городища Глинжень II*, *Многослойный памятник Среднего Поднестровья*, Тирасполь, 91–100.
- Лысенко С.Д. 1994 *Поховання знатної жінки 3300 років*, „Фастівський державний краєзнавчий музей”, вып. 2, 8–13.
- Лысенко С.Д. 1996 *Могильник доби бронзи Малополовецьке-3*, *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених (14–16 травня 1996 р., Київ)*, 122–123.
- Лысенко С.Д. 1996 *Керамічний комплекс могильника Малополовецьке-3. Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит- бронзовый век)*, *Материалы международной конференции. Часть первая*, Донецк, 108–110.

- Лысенко С.Д. 1997 *Ритуально — погребальный комплекс на могильнике Малополовецкое-3*, (в: *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. Материалы конференции к 100-летию П.Д. Рау*, Саратов, 115–118.
- Лысенко С.Д., Куштан Д. П. 1997 *Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу*, (в: *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень 1997 р.)*, Київ 109–112.
- Литвиненко Р.О. 1994 *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*, Автореферат дисертації кандидата історических наук, Київ.
- Лозе И. 1979 *Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины*, Рига.
- Магомедов Б. В. 1988 *Отчет о работах Киевского отряда раннеславянской экспедиции в Фастовском районе в 1988 г.*, Научный архив Института археологии НАН Украины, N1988/126, Київ.
- Малеев Ю.Н. 1987 *Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье* (в: *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*, Киев, 86–101.
- Молодцов В.А. 1994 *Керамика как источник периодизации восточно-тишинецкой культуры*, (в: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. До н.э. — V в. н.э.*, Тирасполь, 122–124.
- Молодцов Б.А. 1997 *Памятники эпохи бронзы у с. Харьевка*, (в: *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, Киев, 85–89.
- Мултанен В.В., Мултанен А.О. 1997 *Археологічне обстеження околиць Седнева та Чернігова. Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, Київ, 92–93.
- Мурашева В.В. 1993 *Семиотический статус пояса в Средневековой Руси*, (в: *Средневековые древности Восточной Европы*, Киев, 22–38.
- Николова А.В. 1992 *Хронологическая классификация памятников ямной культуры стэной зоны Украины*, Киев.
- Отрошенко В.В. 1994 *О двух линиях развития культур племен срубной общности*, (в: *Проблемы скиф-сарматской археологии Северного Причерноморья*, вып. 2, Запорожье, 150–153.
- Отрошенко В.В., Ю.Я. Рассмакін 1997 *З приводу культурної належності комплексів лобойківсько-дербеденівської зони металообробки*, (в: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязи Востока и Запада в эпоху поздней бронзы*, Киев-Николаев-Южноукраинск, 23–25.
- Орденглих И. 1963 *Поселения в Отомани в свете последних раскопок*, „Dacia”, вып. 7, 115–138.
- Падин В.А. 1963 *Курганы эпохи бронзы около Трубчевска*, „Советская археология”, вып. 1, 289–293.
- Палагута І. В. 1996 *Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя*, „Археологія”, вып. 1, 61–69.
- Поболь Л.Д. 1966 *Погребение эпохи бронзы близ д.Борисовщина Могилевской обл.*, „Советская археология”, вып. 2, 294–297.
- Пряхин А.Д., А.Т. Синюк, Ю.П. Матвеев 1981 *Терешковский клад эпохи поздней бронзы в Среднем Подонье*, „Советская археология”, вып. 3, 281–285.
- Рудинський М.Я. 1928 *Археологічні збірки Полтавського музею*, „Збірник Полтавського музею”, вып.1, 1–12.
- Рыбаков Б.А. 1979 *Геродотова Скифия*, Москва.
- Рыбаков Б.А. 1981 *Язычество древних славян*, Москва.
- Рындина Н.В. 1980 *Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Воини*, „Советская археология”, вып. 3, 13–32.
- Самоковасов Д.Я. 1908 *Могила русской земли*, Москва.
- Свешніков І.К. 1947 *З археологічних дослідів, проведених на полі „Лиственичина” в с. Костянець, Дубенського р-ну, Ровенської обл.*, Научный архив Института археологии НАН Украины, N1947/6, Київ.
- Свешников И.К. 1990 *Средний период бронзового века Прикарпатья и вольни, тишинецко-комаровская культура, Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 78–88.
- Свешников И.К. 1968 *Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области*, „Советская археология”, вып. 3, 159–168.
- Свешников И.К. 1972 *Эгейское искусство*, Москва.
- Свешніков І. К. 1974 *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*, Київ.
- Свешников И.К. 1990 *Средний период бронзового века Прикарпатья и Вольни. Тишинецко-комаровская культура*, (в: *Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья*, Киев, 78–88.
- Свешников И.К. 1990 *Культура многоваликовой керамики. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья*, Киев, 74–77.
- Сидорова Н.А. 1972 *Искусство Эгейского мира*, Москва.
- Татаринов С.И. 1977 *О горно — металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе*, „Советская археология”, вып. 4, 192–207.
- Татаринов С.И. 1979 *Металлообработка в эпоху бронзы на Среднем Донце*, „Советская археология”, вып. 4, 258–265.
- Татаринов С.И. 1993 *Древний металл Восточной Украины*, Артемовск.
- Телегин Д.Я. 1968 *Днипро-донецкая культура*, Киев.
- Тереножкин А. И. 1961 *Предскифский период на Днепровском Правобережье*, Киев.
- Чарнявский М.М. 1979 *Неолит Беларускаго Понямоння*, Минск.
- Чарняўскі М.М., В.Я. Кудрашоў, В.І. Ліпніцкая 1996 *Старажытныя шахцёры на Росі*, Мінск.
- Челяпов В.П. 1992 *Засеченский курганный могильник*, Рязань.

- Чердниченко Н.Н. 1980 *О становлении и основных этапах развития производящего хозяйства в Северном Причерноморье*, (в:) *Археологические исследования на Украине*, Днепропетровск, 43–47.
- Чердниченко Н.Н. 1986 *Срубная культура*, (в:) *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*, Киев, 44–82.
- Черных Е.Н. 1970 *Древнейшая металлургия Урала и Поволжья*, Москва, 280.
- Черных Е.Н. 1976 *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*, Москва, 300.
- Черних Е.Н. 1983 *Проблемы общности культур валиковой керамики в степях Евразии*, (в:) *Бронзовый век лесной полосы Урало-Иртышского междуречья*, Челябинск, 81–99.
- Шапошникова О.Г. 1985 *Ямная культурно-историческая общность*, (в:) *„Археология Украинской ССР“*, вып. 1, 336–352.
- Шарафутдинова И.Н. 1960 *Литейные матрицы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье*, „Краткие сообщения института археологии Академии наук УССР“, вып. 10, 62–70.
- Шарафутдінова І.М. 1973 *Бронзоліварна майстерня з Головурова на Київщині*, „Археологія“, вып. 12, 61–70.
- Шишкін Р. Г., С. Д. Лысенко 1996 *Поховання східнотисянської культури поблизу с. Малополовецьке*, „Археологія“, вып. 1, 146–150.
- Шишкін Р. Г., С. Д. Лысенко 1996 *Розкопки і розвідкові роботи у краї в 1993–1994 роках*, Фастівський державний краєзнавчий музей, №6, Фастів, 21–26.
- Шовкопляс И.Г. 1950 *Курганный могильник на Среднем Днестре. (Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции в 1949–1950 гг.)*, Научный архив Института археологии НАН Украины, N1950/5.